

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

АТАМАНЧУК Ірина Володимирівна

УДК 340.13

**ГЕНЕЗА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ:
ТЕНДЕНЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
КАЛЮЖНИЙ Ростислав Андрійович,
доктор юридичних наук,
професор

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....3

**РОЗДІЛ 1. Історичні засади виникнення та еволюції
процесуального права України**

1.1. Історико-правові засади виникнення процесуального права на українських
землях.....15
1.2. Соціально-теоретичний аспект процесуального права України.....49
Висновки до розділу 1.....57

РОЗДІЛ 2. Загальнотеоретичний аналіз процесуального права України

2.1. Процесуальне право як загальнотеоретична категорія.....	61
2.2. Аналіз та тенденції розвитку процесуальних норм.....	68
2.3. Підстави об'єднання процесуальних норм у правові інститути.....	94
2.4. Теоретико-правовий аналіз галузей та підгалузей процесуального права.....	98
2.5. Система процесуального права України.....	106
Висновки до розділу 2.....	115

РОЗДІЛ 3. Техніко-юридичні засади процесуального права

3.1. Механізм процесуально-правового регулювання.....	120
3.2. Проблеми теорії та практики право творення.....	128
3.3. Значення процесуальних норм у процедурно-процесуальній формі правозастосовчої діяльності	148
Висновки до розділу 3.....	167

ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному українському суспільстві відбуваються глибокі соціально-економічні зміни, триває правова реформа. Усе це обумовлює необхідність переоцінки існуючих цінностей, переосмислення достатньо великої кількості політико-правових уявлень, що формують ставлення до права і характер правової поведінки правотворчих, правозастосовних органів та інших суб'єктів права. Широке застосування законодавцем диспозитивного методу правового регулювання утворює передумови для активного і творчого використання суб'єктами права наданих можливостей самостійно досягати бажаного правового результату, який у сучасних умовах може і повинен забезпечуватися більш широким використанням процесуального права. Процесуальне право має сприяти чіткому виконанню функцій, здійсненню повноважень органами влади у встановлених рамках, воно покликане забезпечити якісний рівень і повноту реалізації громадянами своїх прав, виконання обов'язків, обмежити прояви суб'єктивізму і свавілля з боку посадовців різного рангу.

Актуальність теми зумовлена перш за все тим, що курс на побудову правової, демократичної, соціальної держави в Україні означає прагнення держави до подальшого вдосконалення процесуальних форм правового регулювання. Наш час вимагає для здійснення більш ефективного правового регулювання суспільних відносин встановлення більш детальної процедури реалізації законодавства, особливо практики його застосування. Якраз цьому сприяє процесуальне право, що регулює всю сукупність суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації норм усіх галузей матеріального права, всіма його суб'єктами. Розвинуте і повноцінне процесуальне право,

застосоване на демократичних засадах і принципах, є неодмінним елементом міцного правопорядку і законності.

Відображуючи об'єктивний процес розвитку права, диференціацію та інтеграцію нормативного регулювання, правова наука прагне глибше проникнути в структуру права, виявити її побудову, співвідношення, взаємозв'язок і взаємообумовленість різних її компонентів, чому вельми сприятиме дослідження генези процесуального права (з грецьк. genesis – народження, походження, з англ. genesis – генеза; з нім. genesis – походження, виникнення, процес утворення і становлення явища, що розвивається). Процес становлення і розвитку процесуального права проходив послідовно, відбувалися численні метаморфози процесуальної форми, виділялися профільюючі, основні і вторинні (комплексні) галузі права, з'являлися нові правові спільності в структурі права, виділялися нові правові приписи, що створює широке поле для проведення дослідження.

У структурі права взаємодіють два види правових норм – матеріальні та процесуальні. У сучасній теорії права прийнято вважати, що матеріальні приписи первинні, процесуальні – опосередковані, підлеглі матеріальним і спрямовані на їх забезпечення. Відповідно до цього уявлення пріоритет в системі українського права надається нормам матеріального права, які визначають певні варіанти правомірної поведінки, і саме з ними пов'язується встановлення правопорядку в суспільстві. Але належна реалізація матеріальних норм і встановлення правопорядку в значній мірі пов'язані з процесуальними нормами.

Процесуальні правові норми відіграють вельми важливу роль у забезпеченні оптимальних умов правового регулювання, несуть основне навантаження нормативного способу забезпечення законності, гарантування захисту прав, свобод і законних інтересів громадян. Зрозуміло, що на сьогодні, неможливо тільки за змістом матеріальних галузей права зробити висновок про демократичність правової системи, слід проаналізувати ще й закріплені в законодавстві відповідні процесуальні норми, які забезпечують реалізацію матеріальних норм. Без аналізу еволюції процесуальних правових норм, підстав об'єднання процесуальних норм у правові інститути, галузі та підгалузі, в цілому неможливо об'єктивно оцінити реальний стан механізму правового регулювання, так як очевидно, що в суспільстві, де права і свободи людини є найвищою цінністю, демократичне процесуальне право, опосередковуючи взаємодію держави й особистості, є гарантом захисту прав і свобод важливим засобом координації приватного та публічного інтересу.

При всій соціальній значущості процесуального права неможливо не визначити певної недооцінки ролі процесуальних правових норм у юридичній літературі. У певній мірі це притаманно загальній теорії держави і права, оскільки традиційно процесуальні норми досліджувались лише в рамках галузевих наук.

На сьогодні уявлення про процесуальне право як про об'єкт загальноправової теорії почало стверджуватись у вітчизняній науковій свідомості.

Основи теорії юридичного процесу були закладені ще в ХІХ – ХХ ст. у вигляді концепції про єдність трьох процесів – кримінального, цивільного та адміністративного. Це була нова доктрина, що пов'язала три основні різновиди процесу в єдине ціле і виголосила тезу про єдність процесу та належність окремих його форм до галузей процесуального чи судового права. Теза про єдність не лише юрисдикційних, а і «позитивних» процесів була запропонована у вітчизняному правознавстві П. Є. Недбайло та В. М. Горшеньовим ще в 70-х роках. Однак ні теорію «судового права», ні теорію «загального юридичного процесу» ми не можемо визнати завершеними.

У цілому ж загальна теорія юридичного процесу була досліджена та розвинута в працях вітчизняних та російських дослідників, що покладені в основу цієї роботи. Прямо чи опосередковано процесуальне право, теорія юридичного процесу, процесуальні норми стали предметом наукового інтересу, вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Заслужують на велику увагу праці таких українських науковців: І. А. Балюк, В. Д. Бабкін, О. В. Бабкіна, С. В. Бобровник, І. Й. Бойко, К. Г. Волинка, Є. В. Додін, Р. А. Калюжний, В. В. Копейчиков, О. В. Кузьменко, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Я. М. Падох, О. В. Підлубна, П. М. Рабінович, В. В. Сухонос, О. В. Фатхутдінова, В. Д. Чердачук, Ю. С. Шемшученко, та зарубіжних науковців: С. С. Алексєєв, Л. І. Бахрах, О. Б. Венгеров, І. А. Галаган, А. Х. Гольмстен, Р. Є. Гукасян, І. Я. Дюрягін, П. С. Елкінд, В. С. Жеребкін, Н. А. Земченко, І. А. Іконицька, Д. А. Киримов, К. І. Комісаров, О. Е. Лейст, Е. Г. Лук'янова, А. В. Малько, А. А. Мельников, Ю. І. Мельников, В. С. Нерсисянц, І. В. Панова, В. Н. Протасов, В. А. Рязановський, Н. Г. Саліщева, В. В. Скітович, В. Н. Скобелкін, Д. Г. Тальберг, Н. І. Ткачов, Є. І. Філіпов, Я. М. Фогель, Н. А. Чечіна, Р. В. Шагієва, Г. Ф. Шершеневич, В. А. Юсупов, Л. С. Явич, В. В. Ярков.

Окремим аспектам історичного розвитку процесуального права, ефективності механізму процесуально-правового регулювання, правотворенню та правозастосуванню приділили увагу у своїх наукових працях: В. Б. Авер'янов, Є. М. Акіпова, Р. С. Алімов, Б. І. Андрусишин, Н. П. Василенко, С. О. Гейц, В. Д. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, Г. К. Ковальчук, В. В. Комаров, Т. М. Кілічава, А. М. Колодій, В. Ф. Опришко, А. Й. Пащук, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький, О. О. Середа, А. Н. Ткач, В. Н. Хропанюк, В. М. Хотенець, Д. М. Цурка, С. А. Чернооченко, М. Й. Штефан, Ф. П. Шульженко, В. А. Юсупов, та інші.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених дослідженню юридичного процесу, що були підготовлені як в Україні, так і в інших країнах СНД, ми не можемо констатувати той факт, що проблема процесуального права як загальнотеоретичної категорії є повністю дослідженою. І на сьогодні в ній продовжує залишатись багато проблемних, дискусійних чи практично не досліджених питань. Особливо це стосується засад виникнення і розвитку процесуального права на території України, питань поняття та ознак процесуального права, його співвідношення з категоріями «юридичний процес», «процесуальна форма реалізації права»,

«юридична процедура».

Незадовільний стан розробки проблем процесуального права і зумовлює актуальність обраної теми дослідження та впливає на вибір об'єкта і предмета дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Обраний дисертанткою напрям наукового дослідження належить до числа пріоритетних у сфері загальної теорії права. Дисертація виконана відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави та права Національного педагогічного університету імені М. П.

Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)», який затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 р.). Роботу здійснено відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р. №14–10 («Історичні засади процесу формування національної правової системи України. Сучасні тенденції і напрями розвитку правової системи України.»).

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у проведенні комплексного наукового аналізу понятійних, видових і системних характеристик процесуального права України.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі наукові задачі:

- з'ясувати історико-правові засади виникнення і розвитку процесуального права на українських землях;
- дослідити процес становлення та теоретичного розвитку вчень про зміст і значення процесуального права на території України;
- визначити місце процесуального права як системного правового утворення в структурі національного права;
- сформулювати визначення процесуального права на основі його специфічних ознак;
- здійснити комплексний аналіз структури системи процесуального права, шляхом дослідження підстав об'єднання норм процесуального права України в правові інститути, галузі та підгалузі права за різними підставами на основі спільності їх ознак і функціонального призначення;
- охарактеризувати сучасний стан процесуального права України, визначити тенденції та перспективи його розвитку;
- показати форми й особливості техніко-юридичного механізму процесуального права;
- розкрити правову природу правотворення як виду процедурно-процесуальної діяльності.

Об'єкт дослідження – теоретичні засади процесуального права України як самостійна категорія, що характеризується певними ознаками, особливостями та призначенням.

Предмет дослідження – генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань дослідження в роботі використана сукупність дослідницьких методів сучасної гносеології. Методологічну основу дослідження складає система наукових методів, що в комплексі застосовуються дисертантом для виконання задач дослідження та досягнення його мети. Дисертаційне дослідження базується на методах системного, функціонального, історичного та порівняльного аналізу, тлумачення процесуальних норм права, які дозволили визначити особливості їх змістовно-структурної будови та дослідити закономірності формування сучасного процесуального права України. Основою дисертаційного дослідження став діалектичний метод, який дозволив визначити закономірності розвитку процесуального права і формування наукової думки, на базі чого було виділено чотири історичні етапи формування процесуального права на теренах України (підрозділ 1.1. дисертації). Використання методу герменевтики дало змогу розкрити історичні витоки та розвиток органів судочинства, дослідити шляхи становлення процесуального законодавства (розділ 1 дисертації). Завдяки формально-логічним прийомам дедукції й індукції формуються теорії, концепції, наукові положення щодо теоретичних трактувань процесуального права в залежності від розуміння змістовного наповнення процесуальних відносин (підрозділ 2.1 дисертації). Звернення до системно-функціонального методу дає можливість виділити систему галузей, підгалузей та процесуально-правових інститутів за різними критеріями (підрозділи 2.3, 2.4 дисертації). Метод порівняльного аналізу використовується при дослідженні правової природи процесуальних норм різної галузевої спрямованості (підрозділи 2.2, 2.5 дисертації).

У процесі роботи над дисертацією автором враховувалися висновки та положення, що містяться в працях не лише з теорії держави і права, а і з конституційного, фінансового, трудового, адміністративно-процесуального, кримінально-процесуального, цивільно-процесуального та господарсько-процесуального права.

Емпіричною основою дослідження стали опублікована і розміщена в офіційних джерелах та на інтернет-сайтах практика Верховного суду України, місцевих судів, використані автором під кутом зору дисертаційного дослідження для формування наукових положень і висновків дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням генези процесуального права. Новизна дисертаційного дослідження конкретизується у теоретичних положеннях, висновках і пропозиціях, важливими з яких є нижчевикладені.

Уперше:

– розроблено авторську періодизацію історичного розвитку процесуального права на території України на підставі становлення процесуального законодавства та показано вплив державної політики на формування та розвиток процесуального законодавства, на базі чого було виділено чотири історичні етапи формування процесуального права на українських землях: перший період – давньоруський (IX–XIII ст.) –

застосування різноманітних форм звичаєвого права у процедурах вирішення спорів у Київської Русі; другий – дореволюційний (XIV – XIX ст.) – закріплення українського звичаєвого процесуального права у нормативних актах та в адміністративно-судовій практиці, формування так званого писаного права; третій – радянський (1917 – 1991 роки) – формування кодифікованих процесуальних законів, розвиток теоретико-правових концепцій процесуального права; четвертий – пострадянський (1991 рік – по теперішній час) – пов’язаний з аналізом результатів судової реформи і визначенням перспектив подальшого розвитку судових органів і процесуального законодавства незалежної України в умовах адаптації до європейського законодавства;

– визначено поняття визначення процесуального права як складного за змістом і структурою організаційно-процедурного права, яке об’єднує правові галузі, норми та інститути права, що регламентують правові процедури і покликане забезпечити діяльність щодо застосування норм матеріального права стосовно конкретних життєвих обставин.

– систематизовані види підходів, розумінь та правових уявлень щодо теоретичних трактувань процесуального права в залежності від розуміння змістовного наповнення процесуальних відносин, зокрема виділено теорії: «вужького» трактування процесуального права, що виходить з включення до предмета регулювання сукупності процесуально-правових суспільних відносин, пов’язаних та спрямованих на здійснення судочинства, а тому об’єднує самостійні процесуальні галузі права (цивільне процесуальне; кримінальне процесуальне; господарське процесуальне; адміністративне процесуальне), що містять процесуальні норми, спрямовані на реалізацію матеріальних норм з відповідних галузей матеріального права; «розширеного» трактування процесуального права, що охоплює не тільки правовідносини пов’язані зі здійсненням судочинства та спрямовані на нього, а й інші відносини пов’язані з процесом застосування норм матеріального права. Таке розуміння процесуального права об’єднує норми різної галузевої приналежності, які спрямовані не тільки на забезпечення процесу судочинства, а й реалізацію інших організаційно-правових форм діяльності щодо застосування норм матеріального права, а тому «розширене» трактування процесуального права включає процесуальні норми, що містяться як у процесуальних, так і в матеріальних галузях (трудова, муніципальна, фінансова та ін.); «широкого» трактування процесуального права, що включає в себе всі види правової процедурно-процесуальної діяльності в державі, в тому числі правотворчий та правозастосовчий процеси.

Удосконалено:

- зміст поняття «механізм процесуально-правового регулювання», що складається з таких елементів як: відповідних до кожного випадку процесуально-правових норм; юридичних фактів як конкретних життєвих обставин, що тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення процесуальних правовідносин (фактична система процесуально-правового механізму); процесуальних правовідносин, які врегульовуються нормами

процесуального права і виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів;

- наукову тезу про багаторівневність і цілісність системи процесуального права України, що містить норми права, процесуальні інститути та їх об'єднання, а також інші структурні підрозділи, виокремлення кожного з яких як складових компонентів цієї системи зумовлюється диференціацією системи процесуальних правовідносин;

- критерії визначення самостійного місця процесуального права у національній правовій системі.

Дістали подальший розвиток:

– уявлення про перспективні напрямки розвитку процесуального права України, зокрема розглянуто вплив інтеграційних процесів на формування процесуального законодавства;

– позиція щодо потреби законодавчої уніфікації найбільш уживаних у цивільному та господарському, адміністративному та кримінальному процесах понять, оскільки наукових визначень одного і того ж правового поняття може бути декілька, законодавець братиме на озброєння лише найбільш стійкі дефініції, які витримали перевірку часом і були апробовані практикою;

– концепція подвійної природи правотворення як виду процедурно-процесуальної діяльності: з одного боку, правотворення виступає як суспільне явище, що дає життя праву, породжує, формує й оформлює його, а з іншого – як вид юридичного процесу, оскільки процес правотворення, не відбувається хаотично, а здійснюється у межах певної процедури, яка має відповідне правове регулювання.

Практичне значення одержаних результатів. Результати наукового дослідження дозволили виявити закономірності розвитку процесуального права України, показати специфічні особливості процесуального права, визначити його місце в структурі національного права, розробити поняття механізму процесуального регулювання, виділити і розкрити зміст елементів механізму процесуального регулювання. Теоретичне та практичне значення роботи полягає в актуальності й новизні дисертаційного дослідження і зумовлено прикладним характером висновків і рекомендацій, використання яких дозволить підвищити ефективність функціонування судової та правоохоронної систем.

Досліджені положення та сформульовані висновки щодо процесуально-процедурної діяльності можуть бути використані як науковцями, які працюють у галузі теорії права, так і практичними працівниками судових та адміністративних органів:

1) у законодавчій діяльності – з метою подальшого вдосконалення процесуального законодавства та узгодження його положень зі змістом нормативно-правових актів матеріальних галузей права;

2) у правозастосовчій діяльності – для розв'язання проблем процесуального регулювання;

3) у науково-дослідницькій діяльності – для наступного поглибленого наукового аналізу проблем, пов'язаних із удосконаленням взаємодії

процесуального права з матеріальним правом України;

4) у навчальному процесі – під час викладання нормативного курсу з теорії права, спеціалізованих курсів з проблем теорії держави та права і проблем застосування права, а також при підготовці підручників та посібників із загальної теорії держави та права, галузевих процесуальних наук і спецкурсів.

Розробка теми дисертаційного дослідження має сприяти підвищенню ефективності навчального процесу за спеціальністю «Правознавство» Університету сучасних знань, зокрема, результати дослідження використовуються в навчальному процесі при викладанні дисципліни «Теорія держави і права», «Історія держави і права» (акт впровадження № б/н 15.02.2013 р.).

Результати дослідження використовуються в навчальному процесі Київського університету ринкових відносин при викладанні дисциплін «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Теорія держави і права», «Порівняльне правознавство», «Історія вчень про державу і право» (довідка №12–13 від 04.06.2013 р.), також можуть бути використані в роботі Малиновського районного суду міста Одеси при прийнятті рішень з проблемних питань (довідка б/н від 24.02.2012 р.), а також у роботі Головного управління юстиції у Вінницькій області при застосуванні цивільно-правових процесуальних норм (довідка № 14/28 від 06.03.2013 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним науковим дослідженням. Усі висновки та пропозиції, сформульовані в роботі, одержані автором особисто та викладені в опублікованих працях.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на III Міжнародній конференції аспірантів, студентів та здобувачів «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Луцьк, 2007 р.), матеріалах Міжнародної наукової конференції «П'яті юридичні читання» (Київ 2009), VII Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Луцьк, 2011 р.), матеріалах VIII Міжнародної науково-методичної конференції «Духовна культура особистості: креативні освітні технології» (Київ–Вінниця 2011 р.), матеріалах III Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми правової системи України» (Київ 2011 р.), матеріалах Міжнародної наукової конференції «Дев'ять юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи» (Київ 2013 р.), матеріалах Міжнародної науково-практичної конференції «Ціннісні орієнтації та світоглядні позиції людини у контексті сьогодення: VIII Шинкаруківські читання» (Київ 2013 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації знайшли відображення у 6 публікаціях, з них 5 входять до переліку фахових наукових видань ВАК України, 1 – у зарубіжному науковому виданні «European Applied Sciences», ISSN 2195-2183, видавництво Nationales ISSN-Zentrum für Deutschland (Національний центр ISSN Німеччини), а також у статтях та тезах 8 доповідей на конференціях різного рівня.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ВИНИКНЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1.1. Історико-правові засади виникнення процесуального права на українських землях

Звертаючись до історичних витоків формування процесуального права на теренах України, необхідно дослідити становлення та розвиток процесу здійснення судочинства, формування відповідних правових норм та простежити послідовну реалізацію об'єктивної необхідності створення судових установ для вирішення спорів, удосконалення їхньої діяльності відповідно до суспільно-політичних потреб, розвиток правової бази, зародження процесуальних інститутів.

У першу чергу слід наголосити, що на сьогодні спеціальні дослідження еволюції процесуального права (чи хоча б процесуальних норм) на території сучасної України майже відсутні, тому уявлення про формування процесуально-правових норм як складових процесуального права можна скласти з дослідження історичних джерел, матеріалів судової практики, численних праць з історії України і загальної історії та окремих вузькогалузевих досліджень.

Появу судових органів в Україні дослідники пов'язують із періодом Київської Русі (XII ст.), коли суд ще не був відділений від адміністрації [1, с. 82].

Перш за все, це належало до общинного управління, яке користувалося правом самоврядування, а отже, і правом власного суду. Відповідно до цього суд концентрувався спочатку в общинах і тільки потім перейшов до державних органів. Аналіз судової практики того часу свідчить, що як общинні, так і державні органи, які здійснювали правосуддя, користувалися майже виключно

звичаєвим правом [2, с. 18]. Цьому сприяла обов'язкова участь у суді, навіть державному, виборних людей (так званих добрих людей, цілувальників тощо), які вибиралися від усіх станів населення, а отже, і від купців.

Договори Русі з Візантією містять у собі окремі статті про порядок торгівлі, про особливі права купців, про кораблі з товарами загалом і про кораблі, які потерпають від аварії на морі, про долю товарів, які залишилися після померлих без заповіту, тощо. У низці договорів руські купці навіть вказуються серед осіб, які брали участь при їх укладанні [3, с. 169 – 177]. У середні віки Італія відіграла провідну роль не тільки в духовному житті Європи, але також і в сфері промисловості та торгівлі. Італійські торгові суди поділялися на два різновиди: «*curiae maritimae*» – суди, де розглядалися спори, що виникали стосовно морської торгівлі, і «*consoli dei mercanti*» – суди станові, що відправляли правосуддя у купецькому середовищі.

З Італії ідея торгового суду з часом розповсюдилась на всю Європу. Першою країною, де ідея торгового суду отримала подальший розвиток, була Франція. Там, вже на початку XII століття з'явилися так звані ярмаркові судові установи – «*conservations des foires*», які розглядали спори між купцями, що приїздили на ярмарки. Ці суди носили характер тимчасових установ, оскільки існували лише під час проведення ярмарок. Постійні комерційні суди, під назвою адміралтейських «*amirantes*» і власне купецьких «*juge et consuls*», з'являються у Франції значно пізніше, на межі століть і, знову ж таки, були народжені для задоволення потреб морської торгівлі.

В Уставі князя Володимира (980 – 1015 рр.) про церковні суди йдеться про те, що торгові міри і ваги передаються під охорону духовенства і церковних судів. Це було кращим доказом того, що Київська Русь приділяла величезну увагу торгівлі та її правовій регламентації [3, с. 186 – 188].

Серед судових органів Київської Русі необхідно виділити перш за все суд общини як найбільш давній судовий орган. Община судила відповідно до звичаєвого права. Але зі зміцненням державності все більша кількість справ підлягала князівській юрисдикції. Князь судив сам або через посадників.

За Руською Правдою не було чіткого розмежування між кримінальним і цивільним процесом. У кожному випадку застосовувався звинувачувальний процес, що базувався на визначеній системі доказів. Важливе місце займали пояснення свідків, які поділялися на дві категорії: «видоки» і «послухи». «Видоки» – свідки факту, «послухи» – люди, які чули щось від людей, які знають про це. Також існувала система доказів (серед них «заклад», «акт присяги», «повоання», «лице», «гоніння сліду», «свод»). Існували й інші процесуальні акти та інститути із збирання доказів, які супроводжувалися різноманітними обрядами-символами («сочення», «заклик на торгу», «рота – присяга» й інші) [4, с. 41 – 48].

Слід підкреслити, що роль судових органів в українському процесі була зведена до мінімуму, до певного контролю за виконанням сторонами процесуальних правил та обрядів, за одержанням гривні на користь князя і судових податків на користь суду. Судові органи лише «допомагають» сторонам і за це одержують винагороду (арт. 99 Руської Правди) [5, с. 29 – 30].

Форма, в якій виносилось судове рішення, була усною. Найвищою судовою інстанцією був князь. Судове рішення виконували різноманітні княжі агенти і вірники, мечники та інші.

Т. В. Кашанина в своїй праці «Происхождение государства и права» констатує факт формування процесуального права як сукупності правових норм, які регулюють охоронну та юрисдикційну діяльність спеціально уповноважених органів на пізніх етапах розвитку суспільства. Але робить обмовку, що процедура з вирішення правових спорів сформувалась уже на ранніх етапах розвитку суспільства [6, с. 298].

Як зазначав відомий діаспорний історик Ярослав Падох, «...шлях розвитку українського процесу йде, як і в інших краях, від самопомочі до суду та від приватного процесу до процесу публічного. Упорядкованій судовій організації України в історичний час відповідає упорядкована система судочинства» [7, с. 123].

У княжу добу судочинство провадиться в державних (княжих), громадських, церковних і домініяльних судах. Процес («тяжба») – це змагання сторін перед судом, який є тільки третім у спорі. Він лише наглядає над порядком розправи і постановлює вирок процесового значення. «Розправа» ведеться прилюдно, і в ній бере чинну участь громада («лучші люди»). Вироки судом виголошувалися усно і прилюдно. Такий судоустрій і процес в Україні зберігся до кінця XIV ст. [8, с. 212–215; с. 11].

Колектив авторів підручника «Історія держави і права України» за редакцією В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка вважає за доцільне приділяти окрему увагу формуванню й еволюції процесуальних норм, що є цілком обґрунтованим, оскільки саме такі норми регулюють порядок здійснення судочинства, ефективність якого, в свою чергу, впливає на впорядкованість життя у суспільстві. Активізацію процесів переходу від звичаєвих до процесуальних правових норм вказані дослідники відносять до другої половини XVII ст., коли українське звичаєве право закріплюється як у нормативних актах, так і в адміністративно-судовій практиці. Особливо важливу роль відігравали норми звичаєвого права в організації і діяльності судових органів, вони становили значну частину матеріального і процесуального права. Норми звичаєвого права виявлялися в досудовому і судовому процесі у формі різних обрядів, символів, дій, у словесних наказах [9, с. 6–17; с. 102–116]. У матеріальному праві норми звичаєвого права доповнювали законодавчі та інші нормативні акти і певною мірою змінювали їх. Багато актів судових органів усіх рівнів були прецедентами застосування звичаєвого права. Усе це вкладається в правову закономірність: спочатку розвиток отримує матеріальне право, а потім – процесуальне.

Розглядаючи умови виникнення процесуального права на українських землях, необхідно враховувати встановлення різних державностей на території цих земель, які встановлювались у результаті завойовницьких війн, поділу територій у силу міждержавних угод, зокрема поділу України на правобережну та лівобережну.

У Запорозькій Січі у другій половині XVIII ст., як і в попередні періоди, єдиним джерелом права залишалося «козацьке право» – неписані норми звичаєвого права. Зберігало своє значення й українське церковне звичаєве право. Але з перепідпорядкуванням української православної церкви Московському патріарху в Україні стали поширюватися нормативні акти, що йшли від московської православної церкви. Церковне право здійснило вагомий внесок у застосування процесуальної техніки, а саме: правосуддя мало писаний характер; свідчення почали даватися під присягою, під загрозою відповідальності за неправдиві відомості; з'явився інститут представництва; судові витрати почали покладатися на винну сторону.

У юридичних документах, що формували правове поле України другої половини XVII ст., часто використовувалися такі поняття і визначення, як «стародавні права і вольності», «малоросійські права», «свої права» [10, с. 67–123] та ін., під якими розуміли всю сукупність – як писаних, так і неписаних – норм права минулого, що зберегли своє правове значення. Центральна московська влада неодноразово підтверджувала збереження в Україні-Гетьманщині «стародавніх прав і вольностей». У 1659 р. в других Переяславських статтях зазначалося, щоб в Україні «своїми правами судилися». «Стародавні права і вольності козацькі» цар підтвердив і в 1663 р., і в наступні роки. Як правило, всі договірні статті другої половини XVII ст. закріплювали непорушність «малоросійських прав», не вдаючись у розшифрування їхнього юридичного змісту. Проте і в українському суспільстві чиновники державної і судової влади й представники різних соціальних груп по-різному тлумачили «давні», «стародавні», «звиклі» права, відстоюючи свої групові інтереси. Новий панівний клас, що формувався, – козацька старшина і шляхта – прагнув відтворити юридичний статус шляхти, який існував до 1648 р. Селянство, рядове козацтво і міщанство, навпаки, прагнули закріпити норми звичаєвого права, котрі регулювали правове становище вільного козацтва і селянства й оформилися в період революційної боротьби 1648 – 1654 рр.

В останній чверті XVII ст. поширилися так звані земельні гетьманські універсали – про наділ землею «на службу» або «за службу», або про підтвердження права власності на землю. Видавалися охоронні, або імунітетні, універсали про охорону майна, виключення певних осіб із компетенції місцевих адміністративних або судових органів. Окрему групу становили універсали воєнно-службового характеру. Нормативні акти гетьмана широко доповнювалися актами місцевої полково-сотенної адміністрації.

В останній чверті XVII ст. в Україні залишались чинними норми права польсько-литовського періоду. Найбільше застосування мав Статут Великого Князівства Литовського (редакція 1588 р.). У судочинстві часто використовували Магдебурзьке право, нормами якого поряд з іншими джерелами керувалися не тільки магістратські суди, а й полкові. Але слід мати на увазі, що норми Магдебурзького права, яке діяло в Україні в другій половині XVII ст., відрізнялися від тієї магдебурзької системи, котра діяла в Центральній і Західній Європі. В Україні використовували не оригінали

німецьких збірників законів, а переважно їхні переробки. Найбільшого поширення набули «Право Магдебурзьке», «Зерцало саксонів» П. Щербича, «Порядок прав цивільних магдебурзьких» Б. Троїцького, «Право цивільне Хелмінське» П. Кушевича. Застосування в адміністративно-судовій практиці правових норм польсько-литовського періоду певною мірою забезпечувало самостійний розвиток української правової системи. Водночас вони означали пережитки минулого укладу. Багато положень цих законів суперечили одне одному, не відповідали соціально-економічним умовам, що сформувалися у другій половині XVII ст.

Цінним джерелом права України були також актові книги, збірники оригіналів і копій документів, написаних або засвідчених судами різних інстанцій чи адміністративними органами, щоб надати цим документам юридичної сили. Актові книги поділялися на «чорні книги» – із записами рішень і вироків із кримінальних справ і «книги декретів» – з цивільних справ.

Загальні правові норми Російської держави на території Гетьманщини до кінця XVII ст. не застосовувалися. Мали силу тільки ті нормативні акти, котрі російська влада спеціально видавала для впровадження на Україні. Але в Слобідській Україні російське законодавство впроваджувалося активно й витісняло норми звичаєвого права.

У другій половині XVII ст. домінує обвинувально-змагальний процес. За особливих обставин – в справах, пов'язаних з державною таємницею, вищими посадовими особами, які перебували під «протекцією» гетьмана тощо, – застосовувався слідчий (інквізиційний) процес. Чіткого поділу на цивільний і кримінальний процес не було, хоча в практиці кінця XVII ст. такий поділ уже намітився.

Позови та інші заяви, як правило, викладались усно. Дізнання, попереднє слідство провадив сам позивач або потерпілий за сприяння родичів, громадськості. Слідчі дії з кінця XVII ст. адміністрація або органи почали виконувати у справах особливої важливості і у справах про тяжкі злочини. Такі дії в судових документах називалися «розшук», «інквізиція» [11, с. 48].

Для України XVIII ст. характерним є завершення становлення української національної правової системи і перші спроби кодифікації права. Однак через втрату Україною державності цей процес не дістав офіційного визнання і законодавчого закріплення. Характерною особливістю українського процесуального права завжди була відкритість (прилюдність, гласність) судочинства. Навіть у часи середньовіччя інститут прилюдності судочинства не обмежувався так, як у західноєвропейських державах.

Як і в попередні часи, важливим джерелом права залишалося звичаєве право. Але воно зазнало суттєвих змін як за формою і змістом, так і за широтою та порядком застосування. Норми звичаєвого права, що не суперечили російському законодавству, підтверджувалися санкціонуванням державної влади. Про це свідчать укази Петра I, інші документи та матеріали, зокрема прохання генерального обозного Я. Лизогуба (1729 р.), «доношение» генерального судді І. Борозни (1735 р.) та ін. Водночас під традиційними юридичними нормами розуміли далеко не всі норми звичаєвого права, а

передусім ті, що служили інтересам правлячої еліти (раніше встановлені і закріплені в різних нормативних актах). Це впливає з указів імператора і Сенату від 30 листопада і 4 грудня 1796 р. про «восстановления» в Малій Росії «правления и судопроизводства сообразно тому, как оно там сходственно правам и прежним обрядам существовало».

Найповніше звичаєве право діяло в козацькому середовищі, особливо на території Нової Січі, хоча й там виявилася тенденція до дедалі більшої регламентації внутрішнього устрою правового життя різноманітними письмовими приписами офіційної влади [12, с. 181–191].

Упродовж усього періоду пізнього феодалізму звичаєве право продовжувало функціонувати в усіх сферах життя українського суспільства і держави, навіть у тих випадках, коли окремі його норми суперечили основним напрямкам політики як гетьмана, так і царського уряду. Пояснюється це тим, що норми звичаєвого права мали переважно об'єктивний характер, вони глибоко проникли в усі сфери суспільства. І хоча наприкінці XVIII ст. у зв'язку з еволюцією суспільних відносин, втратою державності сфера застосування звичаєвого права обмежується у зв'язку з витісненням його російським законодавством, звичаєве право продовжувало жити, його норми обов'язково враховувались усіма без винятку кодифікаторами, імперським законодавством.

Провідне місце в правовій системі України XVIII ст. посіло писане право. Найпоширеніші в Україні пам'ятки магдебурзького права: «Зерцало саксонів» (1536), «Право цивільне Хелмінське» (1584), «Порядок прав цивільних магдебурзьких» (1557–1559), «Артикули права магдебурзького» (1557). Законність цих джерел підтверджували загальноімперські акти, універсал гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р., «Решительные пункты» (п. 20) від 22 серпня 1728 р., Інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 р.

Розповсюджувалося застосування Магдебурзького права на усіх ланках судової системи України. У першій половині XVIII ст. для полегшення праці суб'єктів застосування правових норм виникла потреба перекладу збірників магдебурзького права з латинської мови на українську мову. Для цього створюються Короткий вказівник Магдебурзького права за книгою «Порядок прав цивільних магдебурзьких» і особлива праця під назвою «Кратко выписано з прав малороссийских книги «Порядку прав цивільних магдебурзьких», з артикулов права Магдебургского, права цесарского з означением, какое в тех правах за вини положено наказание и казнь и на каких именно значат страницах». У цих збірниках зміст Магдебурзького права було дещо спрощено порівняно з оригіналами. Реалії суспільно-політичного життя, безперечно, відбилися на характері й обсязі застосування Магдебурзького права на місцях. Наприкінці XVIII ст. Магдебурзьке право майже перестало застосовуватися на українських землях, але багато які з його положень збереглися в різних нормативних актах.

У 1708 р. гетьман І. Мазепа зробив спробу вийти з-під влади російського царя й уклав договір з королем Польщі С. Лещинським. Цей

договір визначав у загальних рисах правове становище Лівобережної України на правах провінції Речі Посполитої. Соратник Мазепи гетьман у вигнанні П. Орлик у м. Бендерах (Молдова) підписав зі старшиною акт «Пакты и конституции...». Обидва ці документи не були втілені в життя, але становлять інтерес як пам'ятки державно-правової думки України.

Події 1708–1709 рр. посилили негативне ставлення російської адміністрації до інституту гетьманства та договірних відносин. Спроби гетьмана І. Скоропадського підписати нові договірні статті закінчилися прийняттям так званих Решетилівських статей 1709 р., що були одностороннім законодавчим актом царського уряду про управління Лівобережною Україною. Звернення гетьмана Д. Апостола до імператора Петра I про повернення Україні давніх прав відповідно до договорів другої половини XVII ст. завершилися відмовою. У відповідь гетьман у 1728 р. одержав від Вищої таємної ради так звані «Решительные пункты», які до кінця існування гетьманщини залишалися її основним законом.

Писемні пам'ятки адміністративного та судового діловодства, що зберігаються в архівах, дають змогу проаналізувати й оцінити застосування процесуального права України. Як і раніше, важливе місце серед джерел права Гетьманщини посідали нормативні акти військово-адміністративної влади, передусім гетьмана. Ці акти мали форму універсалів, ордерів, інструкцій, листів, декретів, грамот. Серед найважливіших універсалів можна назвати: Універсал К. Розумовського від 20 квітня 1760 р. про фактичне закріплення селян України, також цілу низку земельних, імунітетних, військово-службових універсалів. За правовим характером близькими до універсалів були гетьманські ордери та інструкції, наприклад, Інструкції судам П. Полуботка (1722 р.), Д. Апостола (1730 р.), К. Розумовського (1761–1763 рр.), листи і декрети про порядок судочинства, Грамота К. Розумовського про кількість розквартирування та порядок утримання військ (1751 р.).

У формі універсалів та указів видавала свої акти Генеральна військова канцелярія. Це були підзаконні акти, спрямовані на реалізацію актів гетьмана і царя, за їх допомогою здійснювалася виконавчо-розпорядча функція.

Значним був вклад Д. Апостола у поліпшення судочинства на Лівобережній Україні. «Пункти» гетьмана, затверджені російським урядом, визначали тільки загальну схему судів. Тому для поліпшення судочинства була підготовлена і від імені гетьмана 13 липня 1730 р. видана інструкція судам.

Головною метою інструкції було встановлення чіткої системи судочинства. Це досягалося, по-перше, поступеневою системою апеляції: Вищий суд не мав права приймати справи, що не розглядалися в нижчих. Генеральний військовий суд займався тільки справами у апеляціях. Верховною апеляційною інстанцією був цар. По-друге, інструкцією регламентувався склад полкових, сотенних і сільських судів і визначалася їх компетенція. По-третє, нею сотенні, городові і магістратські урядовці зобов'язувалися видавати купчі на продаж ґрунтів, духівниці та інші документи. Раніше перехід нерухомого майна відбувався, як зазначалося в інструкції, «голослівно», тобто без документального оформлення, від чого «немалые у народе устают тяжби и в

судах деється трудность». Таким чином, інструкція судам від 13 липня 1730 р. сприяла упорядкуванню процесуального законодавства на Лівобережній Україні [13, с. 17].

У XVIII ст. рішення таких органів, як військова рада, рада генеральної старшини, практично втратили своє значення, тому їхні засідання відбувалися дуже рідко, зміст їхніх рішень заздалегідь визначався царською владою.

На початку XVIII ст. в умовах наступу на вольності України на її територію поширюється дія різноманітних актів царської Росії (регламенти, приписи, положення, зводи, накази, інструкції, укази, маніфести). Прикладами можуть бути: указ 1714 р. про єдиноспадковість, Табель про ранги 1722 р., Указ 1783 р. про закріплення селян, Жалувана грамота дворянству 1785 р. На судочинство в Гетьманщині вплинули Петрівські укази з питань кримінального права 12 і 19 листопада 1721 р., «Про форму суду» від 3 листопада 1723 р. та ін. Збільшується також кількість нормативних актів.

У XVIII ст. у зв'язку зі зміною правового статусу Російської православної церкви посилюється втручання самодержавства і в правове життя української православної церкви шляхом введення в дію «Духовного регламенту» та інших нормативних актів.

На Правобережній Україні та Західній Волині (до приєднання їх до складу Росії в 1793 та 1795 рр.) найважливішими джерелами права залишалися акти центральної влади Речі Посполитої, магдебурзьке право, Литовський статут, а також норми звичаєвого права. У 1768 – 1775 рр. польський Сейм затвердив так звані Кардинальні права, які гарантували панування шляхти та католицької церкви в усіх сферах життя.

На землях Запорозької Січі норми звичаєвого права залишалися найважливішим джерелом права аж до кінця її існування.

Зміст джерел права, що використовувалися в Україні у XVIII ст., та їхнє значення в житті українського суспільства свідчать про високий ступінь розвитку правової системи України.

Наприкінці XVIII ст. унаслідок ліквідації української державності сфера застосування права України дуже звузилася, його витіснило законодавство Російської імперії.

У першій чверті XVIII ст. у процесі динамічного розвитку суспільно-політичного і правового життя України виникла гостра потреба спочатку інкорпорації, а потім і кодифікації права України.

У той час на території України використовувалася велика кількість найрізноманітніших джерел права, норми яких нерідко дублювалися чи суперечили одна одній, що створювало певні труднощі для їх застосування. Ще більше ускладнилась обстановка у зв'язку з поширенням в Україні (спочатку в окремих районах, а згодом по всій території) російського законодавства. Мало значення й те, що українські феодали прагнули зрівнятися у правах із російським дворянством.

Царське самодержавство, обмежуючи правомочність гетьмана, обмежувало водночас і його законодавчу владу, а отже, і можливості України підтримати й зберегти власну систему права.

Спочатку робота з кодифікації здійснювалася приватними особами, котрі займалися систематизацією нормативної бази окремих інститутів та галузей права, наприклад, створення «ручних книг» для судів. Під «ручними книгами» розуміли збірники законів, створені шляхом неофіційної інкорпорації (в порядку приватної систематизації). Часто «ручні книги» включали коментарі вчених. «Ручні книги» називалися ще «керівними» книгами. Наприклад, «Порядок» – це одна з таких книг.

Гетьман Д. Апостол і старшинсько-шляхетська верхівка, прагнучи домогтися дозволу на систематизацію українського права, послали на Березневі статті, які встановлювали, що управління і суд Малоросія здійснює за своїми стародавніми правилами та законами. Наступні договори підтверджували це положення Березневих статей. Царський уряд дав такий дозвіл, сподіваючись, що, контролюючи хід систематизації, переведе цю роботу на шлях створення єдиної для України і Росії правової системи.

За указом від 28 серпня 1728 р. імператриця Анна наказала створити з місцевого українського населення кодифікаційну комісію для створення Зводу законів.

У 1730 р. Д. Апостол звернувся до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням направити для цієї роботи «духовних персон до того дела искусных и знающих». У 1733 р. усіх осіб, які займалися цією роботою, зібрали у містечку Ічня Чернігівського полку. Деяких з них Д. Апостол навіть «увільнив від воєнного походу». Кодифікація українського права була закінчена вже після смерті Д. Апостола [13, с. 19]. Однак Звід не був офіційно затверджений, бо його зміст мав розбіжності з намірами самодержавної влади.

У 1743 р. з'явився збірник, який називався «Права, за якими судиться малоросійській народ». До недавнього часу це визначне джерело права перебувало в забутті, хоча свого часу його повернув науці та юридичній громадськості український учений А. Ф. Кістяківський.

Завдяки цінному змісту цього документа, його об'єктивній відповідності суспільно-політичному становищу України його норми застосовувалися судами України і впливали не тільки на правову практику, а й на суспільно-політичне життя України. Тому доцільно детальніше зупинитися на цьому документі.

Перший текст Кодексу з власним коментарем видав у 1879 р. професор Київського університету А. Ф. Кістяківський. Напередодні Великої Вітчизняної війни молодий учений В. Д. Місяць знову повернувся до дослідження Кодексу, присвятив йому кандидатську дисертацію. У наш час вивчали і вивчають Звід професори А. П. Ткач, В. С. Кульчицький. У 1997 р. Інститут держави і права АН України опублікував Звід за редакцією академіка Ю. С. Шемшученка. Велику вступну статтю написав старший науковий співробітник К. Вислобоков. Багато уваги приділили дослідженню Зводу А. Яковлів, М. Слабченко, М. Чубатий, В. Рауделюнас та ін.

Норми Зводу розташовувалися за такою системою і відображали такі галузі права, що в основному склалися на той час: державне право, кримінальне право, цивільне право, процесуальне право.

Розділ, присвячений процесуальному праву, в першій своїй частині регулював судоустрій, а в другій – судочинство.

Судоустрій, за Зводом, засновано на поєднанні влади, судової і адміністративної, на давніх порядках і звичаях Малоросії.

Звід встановлював чітку ієрархію судів, визначав їхню компетенцію, підсудність, судові штати. Звід знав інститут адвокатури.

Звід не проводив відмінності між цивільним і кримінальним процесом. Форма процесу була обвинувально-змагальною, вирішальну роль у ній відігравала ініціатива сторін. Водночас Звід знав і елементи слідчого процесу, зокрема як докази використовувались документи і тортури. Вельми детально розглядалися основні стадії процесу.

Зрештою, цей Звід був типовим кодексом феодального права, яке забезпечувало економічне панування українських феодалів – козацької старшини і шляхти.

Спроби упорядників Зводу затвердити самоврядування України не вдалися, тому що царський уряд суворо стежив, щоб на Україні зберігалася влада Росії.

Оскільки Звід не задовольнив потреби України у всебічному правовому урегулюванні її суспільно-економічного і політичного життя, то в Україні були зроблені нові спроби систематизації права.

Генеральний суддя Ф. Чуйкевич уклав збірник «Суд и расправа в правах малороссийских...». Це була нова спроба систематизації українського права. «Суд и расправа» створювалися поступово. В основному збірник був завершений в 1750 р., а остаточно – в 1758 р. Головне джерело – Великий Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право (Саксонське зерцало і Порядок прав цивільних магдебурзьких). Ф. Чуйкевич був добре обізнаний також із законодавством гетьманів України й указами російського уряду, широко використовував статті Б. Хмельницького, Д. Многогрішного, Д. Апостола тощо.

Метою праці Ф. Чуйкевича було створення системи статутових судів на зразок судової системи Литовського статуту. Він пропонував гетьману заснувати в усіх 10 полках посади суддів земських, замкових і межових, щоб вони діяли сепаратно (окремо) на підставі законів малоросійських, складали присягу, вступаючи на посаду, і в справі один одного не втручалися. Праця Ф. Чуйкевича розвивала ідею Б. Хмельницького про статутіві суди. Вона вплинула на реформу Генерального суду, яка була проведена в 1760 р.

Наступною спробою приватної кодифікації українського права другої половини XVIII ст. став збірник «Книга Статут и протчія права малоросійския и другие, служащія и тому, переписки, трудов и собранія Василя Петрова сына Кондратьева», упорядкований у 1764 р. юристом-практиком В. П. Кондратьєвим.

Основним джерелом цієї праці, як і попередньої, був Литовський статут 1588 р. Крім нього, джерелами були Магдебурзьке право («Порядок»), екстракт Статуту, польське законодавство, законодавство гетьманів Д. Многогрішного і Д. Апостола, звичаєве право. Збірник, упорядкований В. П.

Кондратьєвим складався з таких, частин: 1) про докази; 2) про строки; 3) про процес; 4) про апеляцію; 5) про виконання судових рішень; 6) про посаг і вину; 7) про давність земську; 8) про апеляцію в Статут; 9) про суд польовий, підкоморський та комісарський. З наведено змісту можна зробити висновок про відсутність чіткого поділу кримінально-процесуального та цивільно-процесуального права.

У другій половині XVIII ст. повний текст Литовського статуту для українського юриста-практика був уже малозрозумілим і за конструкцією, і за поняттями. Тому й виникла необхідність у скороченому викладенні матеріалу Статуту і впорядкуванні відповідного збірника. Так на підставі «Книги Статут ...» з'являється «Екстракт из книги Статут прав малороссийских».

«Екстракт» – це переказ тексту Великого Литовського статуту в «стиислому» вигляді.

Автор «Екстракту» невідомий. Очевидно, це вища посадова особа Генерального Суду або Генеральної канцелярії, бо «Екстракт» широко застосовувався судами України.

Академік Н. П. Василенко вважав, що «Екстракт» міг виникнути в часи гетьманства Д. Апостола або К. Розумовського, в часи сильної гетьманської влади в Україні, коли велика увага приділялася систематизації українського права, спрощенню правової системи [14, с. 242–270].

Для юристів «Екстракт» мав дуже велике значення, бо допомагав орієнтуватися в Литовському статуті, знаходити відповідний артикул і правильно застосовувати його на практиці.

«Екстракт» мав два списки. Один належав В. П. Кондратьєву і входив до його збірника. Другий – невідомого походження. Він застосовувався в Гадяцькому полку, а також у Генеральній військовій канцелярії в Глухові. Обидва списки близькі за змістом і були видані в 1767 р. В. П. Кондратьєвим.

Як бачимо, процедурні питання привертали значну увагу судочинців, мислителів, громадських діячів та отримали великі напрацювання. Можна вказати на такі основні положення:

1. За допомогою норм процесуального права здійснюється забезпечення інтересів уповноваженої сторони, що пов'язано з накладанням санкцій на сторону, яка порушила ці інтереси. Таку специфічну діяльність виконують спеціальні органи – суди, які виступають як правоохоронні органи. Метою процесуального права є упорядкування діяльності правоохоронних органів.

2. Якщо раніше процесуальні норми лише іноді зустрічались у нормативних актах, то на стадії розвинутого права кількість процесуальних норм значно збільшилася. Вони стають повноправними видами правових норм порівняно з матеріально-правовими нормами.

3. Процесуальним механізмам присвячуються окремі нормативно-правові документи: «Права, за якими судиться малоросійській народ», збірник «Суд и расправа в правах малороссийских...», «Книга Статут и прочие права малороссийские», «Екстракт из книги Статут прав малороссийских». Окремі нормативні акти в сфері процесуального права можна віднести до розряду кодексів.

Наприкінці XVIII ст. робилися й інші спроби інкорпорації і кодифікації українського права, але вже в нових умовах – могутнього тиску на нього з боку російського законодавства.

В Україні існували дві форми процесу: обвинувально-змагальний та слідчий. Як і раніше, не було чіткого поділу процесу на кримінальний та цивільний, хоча вже намітилася тенденція розглядати цивільні справи в межах обвинувально-змагального, а кримінальні – в межах слідчого процесу.

На початку XVIII ст. процес був переважно гласним і відкритим. На цьому етапі розвитку процесуального права, можна прослідкувати ускладнення процесуального механізму, зокрема розширення процесуального статусу сторін процесу. У ньому могли брати участь сторонні особи, які висловлювали свою думку щодо справи, порушували клопотання. Згодом поширення набувають закриті процеси, особливо кримінальні. До останньої чверті XVIII ст. усе населення України вважалося правоздатним. Відповідно до Литовського статуту неправоздатними були тільки «баніти» (невільники), «безчесні», «прокляті». Законодавство не визнавало дієздатними дітей, розтратників, психічно хворих, німих, залежних селян, якщо їх пан не виступав «асистентом». Особи, які виступали у судовому процесі з вимогами чи захистом від претензій, називалися процесуальними сторонами. Вони брали участь у розгляді цивільних і кримінальних справ. Сторона, яка висувала вимогу, іменувалася «поводом», «актором», «кредитором», «інстигатором», «укривдженим», «жалобливою стороною», «чолобитником», «доносителем». Сторона, яка захищалася, називалася «возваною», «злодійською», «відвітною». З XVIII ст. набули поширення терміни «позивач» та «відповідач».

Недієздатні особи, а також позивач чи інший заінтересований учасник процесу мали свого представника на суді, який називався «прокуратором», «патроном», «адвокатом», «повіреним». Відповідно до Зводу 1743 р. «адвокатом, пленіпотентом, прокуратором, повіреним називається той, хто в гучній справі з доручення когось, замість доручителя на суді обстоює, відповідає і розправляєється». За професійними адвокатами закріплюється назва «присяжні повірені», яка була затверджена судовою реформою 1765 р. Після скасування Гетьманщини при Генеральному військовому суді функціонували чотири призначені адвокати. За ордером Малоросійської колегії від 20 червня 1767 р. адвокатів було введено до складу нижчих судів.

Упродовж XVIII ст. дедалі частіше відмовляються від гласного розгляду справ. Судочинство було усним. З 1783 р. було введено канцелярське судочинство, суд відбувався суворо «за формою». Кримінальний процес мав більш залежний характер, ніж цивільний, та розглядався як складова кримінального права, причому зв'язок між кримінальним правом і процесом вважався однаковим, як між матерією і формою одного і того ж організму. Звідси кримінальне право прийнято було називати матеріальним, а кримінальний процес формальним кримінальним правом [15, с. 2].

Ми можемо спостерігати деталізацію правового регулювання кожної дії учасника процесу. Розгляд справ у суді починався з перевірки присутності сторін. Злісне ухилення відповідача від явки до суду призводило до повного

задоволення позову потерпілого. Сторони були зобов'язані в процесі судового обговорення дати свідчення («завод свой выговорить») і в наступні три дні викласти усе на папері та обмінятися копіями документів. Далі йшли допит і дослідження доказів. Доказами вважалися власна заява, показання свідків, речові докази, висновки експертів. Інститут судово-медичних експертів офіційно був створений у 70-х роках XVIII ст., що свідчить про розширення бази доказових засобів.

Після 1716 р. подавання і дослідження доказів у судах України регулювалися нормами «Краткого изображения процессов» – збірника процесуальних законів Росії.

Судовий процес завершувала судова постанова – «декрет». У XVIII ст. вирок суду в кримінальних справах почав називатися «мнение», постанова в цивільних справах – «решение». Крім того, суди приймали постанови, що стосувалися окремих питань судочинства. Вони ухвалювалися більшістю голосів членів суду. Спочатку постанови виносились усно, потім їх записували у судові книги «для пам'яті».

Сторона, яка була незадоволена вирокком чи рішенням, мала заявити про свій намір, подати апеляцію та вказати причини оскарження. Апеляція подавалася у 10-денний строк після винесення судової постанови. Скасовуючи рішення чи вирок, апеляційна інстанція могла вносити в них значні зміни, навіть ухвалити нову постанову, а також надіслати справу на новий розгляд. Але найчастіше апеляційна інстанція залишала скаргу без задоволення.

Відновлення процесу було надзвичайним засобом перегляду рішення чи вироку. Причин для відновлення було багато, головна з них – виникнення обставин, що раніше не були відомі суду, сторонам та їхнім представникам. На практиці процес відновлювався, зокрема, у разі встановлення факту зловживання суддів та учасників процесу.

Судові рішення виконували місцеві уряди чи самі суди. З XVIII ст. їх виконувала особа, що служила в суді, – возний. Вироки виконував кат («містр»), іноді самі засуджені.

У середині XVIII ст. на Правобережній Україні процес зі змагального перетворився на інквізиційний. Судочинство характеризувалося формалізмом і здійснювалося латинською.

Одна з особливостей судових органів України другої половини XVII ст. – це не тільки широка компетенція в межах судочинства, а й виконання функцій нотаріату, адміністративних органів і поліції. Серед функцій суду, що ґрунтувалася на нормах звичаєвого права, слід назвати функцію примирення. Особи, які мали одна до одної претензії, між якими був спір або суперечка, з метою примирення могли звернутися до суду з так званою «угодою», «добровільним прощенням». Суд без порушення справи приймав документ про примирення, вписував його в актову книгу, встановлював «заруку» (штраф за порушення миру) і, зрозуміло, одержував плату за працю. Така процедура дозволяла уникати тривалих виснажливих судових процесів, які розоряли сторони, між якими був спір, і збагачували адміністрацію й суд.

Суди всіх інстанцій мали свободу широкого вибору порядку ведення процесу. Судова практика другої половини XVII ст. знала часті відступи суддів від писаних процесуальних норм, що свідчить про великий вплив на судочинство звичаєвого права. Про широку компетенцію судів свідчить і той факт, що смертний вирок міг винести сотенний суд. Так само вирок полкового суду не вимагав затвердження вищим судом.

Судді, проголошуючи суворі «декрети», не завжди розглядали їх як остаточні. Дуже часто на прохання сторін, їхніх родичів, беручи до уваги думку присутніх, суди змінювали «декрети» на м'якші. Сторони, незадоволені вироком чи рішенням суду, мали право на подання апеляційної скарги до вищого суду.

Після смерті Б. Хмельницького для українського народу та української держави настали тяжкі часи. Почався період руйнації української державності. На жаль, наступники Богдана Хмельницького не лише не зуміли довершити започатковану ним справу державотворення, а й своїми безрозсудними вчинками, занастали її, призвівши до так званої Руїни – гострої кризи української державності другої половини XVII століття. У період анархії та Руїни протиборствуючі старшинсько-шляхетські угруповання з допомогою своїх зарубіжних союзників (насамперед Росії та Польщі, а також Туреччини) розв'язали громадянську війну (1658–1663 р.), під час якої єдину Українську державу було поділено на дві частини – Правобережну й Лівобережну Україну. Цей поділ стався у 1663 р. Юридично його було оформлено у 1667 р. Андрусівським перемир'ям, остаточно – у 1686 р. договором про довічний мир. Правобережна Україна опинилася під Польщею, Лівобережна – під протекторатом Росії.

Роз'єднання території України породило поліцентризм, багатовладдя, різноманітні його форми, однак на Правобережжі і Лівобережжі протягом 1663–1676 рр. існувала однакова форма держави – гетьманат, а на Лівобережжі він зберігався і після 1676 р., що є переконливим доказом стійкості, життєздатності Української держави. Річ Посполита, Росія і Туреччина також змушені були брати це до уваги у своїх відносинах з Україною.

Судова система Лівобережжя України у другій половині XVII – XVIII ст. виступала важливою ланкою у державному апараті Гетьманщини. Вона мала складну та розвинену внутрішню структуру, яку можливо класифікувати за різними критеріями.

Так можна визначити судові органи за ієрархією: вищі, такі як суди генеральних і старшинських рад, гетьмана, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, та регіональні – полкові, сотенні та місцеві суди. За становою юрисдикцією – козацькі суди і суди міського стану, селянські, духовенства та іноземного купецтва. А також за предметною підсудністю – суди загальної компетенції та суди спеціальної компетенції. До судів спеціальної компетенції можна віднести вищі суди Гетьманщини у військових та політичних справах, духовні, домініальні, цехові, купецькі, ярмаркові та митні суди.

Магістратські і ратушні суди розглядали у першій інстанції цивільні та незначні кримінальні справи міщан і селян, які знаходилися під юрисдикцією міських магістратів і ратуш, а у другій інстанції – апеляції посполитих селян на рішення сільських судів [16, с. 82–83]. Поряд з магістерськими та ратушними судами у містах при органах ремісничого цехового самоврядування діяли цехові суди [17, с. 37].

Загальноросійське законодавство про судоустрій і судочинство було поширене на території Лівобережної України в 1783 р. З прийняттям Маніфесту від 27 березня 1793 р., що проголосив приєднання Правобережної України до Росії, Катерина II розпорядилася підготувати «все законы и указы к управлению и судопроизводству по правилам учреждений наших», а також дала вказівки про ліквідацію польських судів і впровадження російського судочинства. Відкриття нових судів відбулося лише в 1796 р. Всупереч покійній імператриці Павло I 3 листопада 1796 р. підписав Указ «О встановлений в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам». Як наслідок, на Лівобережжі було частково поновлено колишнє українське судочинство, на Правобережжі – польське судочинство, що ґрунтувалося на польсько-литовському законодавстві. Микола I указом від 30 жовтня 1831 р. увів на Правобережжі російську судову систему із збереженням чинності процесуальних норм Литовського статуту. 25 червня 1870 р. своїм указом Микола I поширив дію Зводу законів Російської імперії 1832 р. на Правобережну Україну. З цього моменту впроваджувалося російське судочинство, чинність Литовського статуту була припинена [18, с.98–110].

Досліджуючи українську судову систему періоду Гетьманщини, можна зробити висновок, що мало місце розповсюдження в Україні російських форм судового процесу і російських джерел права. Це мало позитивні та негативні сторони. Судовій системі того часу були властиві як демократичні ознаки, такі, як виборність судейських колегій, колегіальний, публічний та гласний розгляд справи, участь представників громад у розробці судових рішень та вироків, проте мали місце бюрократизація вищих козацьких судів, мінімальне застосування українських правових норм, перехід на переважно російську мову судочинства, активне втручання у компетенцію українських судів російських військових комендантів і гарнізонних канцелярій.

15 квітня 1842 р. у Чернігівській і Полтавській губерніях було введено російське законодавство про судочинство. З цього часу на всю територію України поширювалися єдині загальноросійські джерела процесуального права

Процесуальні закони, що діяли в Росії у першій половині XIX ст., вирізнялися значним анахронізмом. У більшості випадків вони склалися з норм, установлених ще Соборним уложенням 1649 р. за царя Олексія Михайловича і Статутом військовим 1716 р. (3-тя частина Статуту «Краткое изображение процессов или судебных тяжб»), а також Указом «О форме суда» 1723 р.

З опублікуванням і введенням в дію Зводу законів, основні процесуальні норми були сконцентровані в X і XV томах Зводу, а також у Сільському судовому статуті 1839 р.

У період, що розглядається, аж до судової реформи 1864 р., процес залишався інквізиційним. На зламі XVIII–XIX ст.ст. робилися спроби відокремлення попереднього слідства від судового розгляду справ. В апеляційних судах упроваджувався окремий розгляд кримінальних і цивільних справ. Указом 1806 р. заборонялися тортури під час провадження розслідування справ. Але всі ці заходи не могли змінити сутності феодального процесуального права поліцейської держави.

Незважаючи на відсутність розмежування цивільного і кримінального судочинства, все ж є підстави розглядати їх як самостійні галузі права, що формувалися.

Цивільне судочинство характеризувалося повсюдним порушенням законів, неправосуддям, дороговизною процесу. Суди виконували не тільки суто судові функції, а й адміністративні. Повітовий суд займався опікунськими справами дворян, здійснював нотаріальні дії, видавав ярлики на провезення вина і вводив у володіння маєтком. Отже, суд спочатку вчинював юридичні акти, здійснював нотаріальні дії, а потім на їх підставі вирішував справи.

Множинність судових інстанцій і невизначеність законів про підсудність ускладнювали порядок судочинства. Тому цивільний процес перетворювався для сторін у тернистий шлях «ходіння по муках». При цьому в кожній судовій інстанції був свій звичай застосовувати закон до справи, складати рішення суду, були свої строки для закінчення справи.

Одним з головних недоліків цивільного судочинства було існування одного загального, чотирьох головних і шістнадцяти особливих порядків судочинства. Цивільне судочинство поділялося на примирливе і примусове, останнє – на справи позовні і справи вотчинні. Позовні, у свою чергу, поділялися на швидкозакінчувані (за невиконаними зобов'язаннями) і на справи про кривди, шкоду, самоуправне заволодіння майном тощо. Залежно від цього встановлювалася чітка формальність у поданні позовних прохань, апеляцій та інших паперів.

Канцелярська таємниця судочинства і розшуковий процес перетворювали позивача і відповідача в «речові докази у справі», бо вони фактично не мали процесуальних прав.

У першій половині XIX ст. уже за відсутності української державності завершується ліквідація національної правової системи. На всій території України набуває чинності загальноімперське законодавство при збереженні лише окремих норм права України, визнаних і закріплених у законах Російської імперії. Джерела права, норми звичаєвого права, що зберігали на початку XIX ст. роль джерел права, в 40-ві роки практично втрачають свою силу. Лише сільські громадські суди (копні суди на Волині і Поділлі, «судні ради» на Правобережжі), що розглядали незначні справи, як і колись, керувалися нормами звичаєвого права. Козацьке право теж втратило роль основного джерела права в житті козацьких громад, які ще існували. Тільки в

місцях дислокації українських козацьких військ (Бузьке (1803–1817), Азовське (1828–1865), Дунайське (Новоросійське) (1828–1869) козацькі війська) воно зберігало своє значення локального джерела права. Загалом, козацьке право становило сукупність українського звичаєвого права, елементів німецького магдебурзького права і положень Литовських статутів. Слід також враховувати турецько-татарський, польський та російський вплив на певні сторони січового судочинства. Козацьке право мало усний характер і не потребувало посилення на кодифіковане писемне джерело [19, с. 136].

На початку XIX ст, у сфері приватного права адміністративні й судові органи в Україні використовували збірники писаного права XVIII ст., а в сфері публічного права – керувалися винятково Російським законодавством.

Наприкінці XVIII ст. з запровадженням на території України губерньського поділу й утворенням міських дум фактично призупинялася дія Магдебурзького права. Магістрати, які збереглися в окремих містах, виконували обмежені судові повноваження. У період правління Павла I під впливом авторитету канцлера А. А. Безбородька (вихідця з української козацької старшини) частково поновлювалася дія Магдебурзького права на Лівобережній Україні. У 1797 р. Магдебурзьке право повернули Києву, а в 1831 р. його було остаточно скасовано в усіх магістратських і ратушних містах України, за винятком Києва. Там це право скасовано 23 грудня 1834 р.

У 1835 р. на території України, яка входила до складу Російської імперії, набув чинності Звід законів у частині регулювання державних і адміністративно-правових відносин. У 1839 р. Микола I підписав постанову про поширення на Київську губернію дії усіх загальнодержавних законів і ліквідацію її виняткового становища. Це стало сигналом до поширення загальноімперської правової системи на території України. У 1840 р. на Лівобережну, а в 1842 й на Правобережну Україну було поширено дію Зводу законів у частині цивільного і кримінального права. У 1842 р. офіційно скасовано дію Литовського статуту.

Звід складався з 42 тис. статей, об'єднаних у 8 розрядів і вміщених у 15 томах. У 1892, після судової реформи 1864, окремим, 16-м томом вийшли «Судові статuti». Норми кримінально-процесуального права були сконцентровані в кн. XII т. XV Зводу (понад 800 статей). Ці норми, по суті, становили досить великий кодекс з певною системою побудови. Кримінальна справа починалася за доносом, скаргою окремих осіб або за ініціативою прокурора, стряпчих чи поліції. Попереднє слідство провадили поліцейські установи: нижні земські суди, управи благочиння, присутствія, що склалися з поліцмейстерів, приватних і слідчих приставів. Слідство з кримінальних справ провадили й нижчі поліцейські чиновники: станові, околоточні. У справах про вбивство кріпаками своїх поміщиків попереднє слідство провадили жандармські офіцери. За Законом, виданим у 1837 р., поліцейський чиновник був і слідчим, і суддею, й охоронником земських інтересів.

За чинними нормами права кримінальний процес у стадії попереднього слідства поділявся на попереднє і формальне слідство. Перше передбачало збирання речових доказів і встановлення факту злочину. У цій стадії

обвинуваченого тримали під арештом без пред'явлення обвинувачення.

За формального слідства допит обвинуваченого здійснювався в присутності депутатів. Допитувалися свідки, проводилася експертиза. За законом існувало формальне слідство, але не було формального обвинувачення підсудного перед судом, на жодну з посадових осіб не покладался обов'язок підтримувати обвинувачення в суді.

Слідчий, керуючись системою формальних доказів, прагнув не встановити істину у справі, а підбирав необхідні йому докази. Вважаючи, що такі докази зібрані, він передавав справу до суду, а останній уже сам доповнював матеріали, яких не вистачало у справі. Попереднє слідство залишалося без перевірки, і часто суд міг вирішити справу на підставі паперів, складених слідчим.

Отже, судового слідства як частини судового розгляду не існувало. Справу доповідав за складеними «виписками» один із членів суду або секретар. Як правило, свідків і експертів у суд не викликали. Та й сам обвинувачений викликався в суд лише для з'ясування питання, чи застосовувалися до нього недозволені методи під час провадження слідства. Він був не суб'єктом, а об'єктом процесу.

Вивчення судової практики з кримінальних справ першої половини XIX ст. показує, що вироки суду характеризуються формалізмом і неправосудністю. Однією з причин цього було існування інквізиційного (слідчого) процесу, за яким обвинувачення підсудного провадилося на підставі своєї теорії формальних доказів. Кращим доказом вважалося особисте зізнання, зроблене підсудним під час формального слідства, потім йшли показання двох свідків під присягою.

Судово-кримінальні докази поділялися на досконалі, коли вони виключають будь-яку можливість визнати невинуватість підсудного, і недосконалі, коли не виключалася можливість визнати його невинуватість.

До досконалих доказів належали особисте зізнання обвинуваченого, письмові докази, визнані ним; висновок медичних експертів; показання двох свідків, що збігалися і не були спростовані підсудними. До недосконалих доказів закон відносив позасудове зізнання обвинуваченого, підтвержене свідками; обмова ним сторонніх осіб; поголовний обшук; показання одного свідка.

Законодавство не допускало судового тлумачення законів.

Судді вирішували справи тільки на підставі паперів, що були в матеріалах справи, хоча ці папери могли бути сфальсифікованими або непереконливими.

У разі недостатньої кількості доказів суд не виносив обвинувального чи виправдувального вироку, а залишав підсудного під підозрою. Для селян і міщан це могло тягти за собою виселення їх до Сибіру за вироками місцевих товариств.

З найтяжчих кримінальних справ суд першої інстанції формулював лише «думку» і направляв її в палату кримінального суду для винесення вироку. Вироки не були стабільними. Досить часто вони на вимогу самого

закону, а також за скаргами потерпілих розглядалися в ревізійному порядку у вищих судах.

Чітко виражений класовий характер мали норми процесу, закріплені в розділі про судочинство з найнебезпечніших для держави злочинів – державних, проти віри тощо. Такі справи повинні були розглядатися «без малейшого промедления». Для їх розгляду за указом царя могли створюватися особливі верховні кримінальні суди, склад яких персонально визначався також царем. Такий верховний кримінальний суд судив, зокрема, декабристів під контролем імператора.

Особливий порядок існував для розгляду справ селян, які виступали проти своїх поміщиків і чинили опір присланим для їх утихомирення військовим командам. Їх судив військовий суд. Вирок такого суду після затвердження губернатором чи міністром внутрішніх справ виконувався негайно.

Справи про «маловажные преступления» (дрібні крадіжки до 20 крб., легкі побої, пияцтво та ін.) вирішувалися у скороченому порядку поліцейськими чиновниками.

Звід надавав право поміщикам чинити розправу за незначними злочинами, скоєними поміщицькими селянами.

Капіталістичний розвиток Росії не міг, звичайно, не впливати на право країни. Однак у період, що розглядається, будь-яких суттєвих, великих законодавчих актів прийнято було не так уже й багато. Можна стверджувати, що найбільші зміни відбулися у державному, адміністративному, земельному та кримінальному праві. Проте були окремі зміни й в інших галузях права.

На початку ХХ ст. в Україні чинними були норми цивільного права, що містилися в основному в частині I тому X Зводу законів Російської імперії, норми якого багато в чому вже не відповідали вимогам буржуазного суспільства, що розвивалося, й об'єктивно зумовлювало необхідність проведення буржуазної кодифікації цивільного права. І робота в цьому напрямі проводилася. Перші редакції проектів Цивільного уложення (російської кодифікації цивільного права) стали оприлюднюватися з 1894 р., спочатку окремими частинами (книгами), а незабаром й окремими виданнями. До 1905 р. Була складена зведена редакція проекту Цивільного уложення, після чого проект уложення був опублікований. Проект Цивільного уложення так і залишився проектом, а потреба розвитку цивільного права відчувалася у країні вельми гостро. Тому в період, що розглядається, й були прийняті окремі правові акти в галузі цивільного права, покликані оперативно відгукуватися на вимоги часу. Деякі зміни стосувалися і кримінально-процесуального законодавства. Так, прийнятий 15 червня 1912 р. «Закон про перетворення місцевого суду» з метою скорочення провадження у маловажливих кримінальних справах вводив інститут судових наказів. Процедура цієї форми розгляду справи зводилася до доповіді мировим суддею справи, заслуховування пояснень обвинуваченого й обвинувача і винесення наказу. Якщо протягом семи днів після одержання засудженим копії наказу від нього не надходило прохання про судовий розгляд справи, наказ набував законної

сили. Інститут судових наказів був запозичений з австрійсько-німецького процесу і для Російської імперії був процесуальною новелою.

Законодавчо засади судочинства були закріплені в Україні і в 1917–1920 рр. 29 квітня 1918 року Центральна Рада прийняла Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). Опрацьовувала її спеціальна конституційна комісія на чолі з професором М. Грушевським. У п. 61 Конституції (Розділ VI, Суд УНР) вказувалося, що «правосуддя в суді має бути прилюдне й устне» [20, с. 110].

Проводились важливі реформи і в період гетьманату П. Скоропадського. Створювалась система губернських і повітових судів та сенат як найвищий судовий орган.

Постала проблема конституювання і третьої форми української державності в період Директорії УНР. Правительствена комісія по виробленню повної Конституції Української держави розширила і переробила проект, розроблений Всеукраїнською Національною Радою, і подала його Раді Міністрів для розгляду, ухвалення й оголошення. Однак згаданий документ залишився проектом і не був затверджений урядом УНР. В статті 142 проекту Конституції зазначалося: «Судові розправи, як у справах цивільних, так і в карних, мають бути усні і прилюдні. Винятки з сеї останньої засади визначає закон» [20, с. 157].

Радянський період розвитку судочинства почався, з одного боку, відмовою від досягнень дореволюційного права (тільки до 30 листопада 1918 року суди мали можливість застосовувати правила Судових статутів 1864 р., що передбачалось ст. 8 Декрету про суд № 2), а з іншого – проголошенням повної, безмежної гласності [21, с. 12]. Так, розгляд справ у тимчасових народних судах був відкритим. Щодо відвідувань громадянами засідань суду ніякі обмеження не передбачалися. Судові слухання починались у вечірній час з метою створення сприятливих умов для їх відвідування. Особам з публіки надавалось право виступати обвинувачами і захисниками. Як зазначає П. Т. Землянський, «... всім громадянам, присутнім у залі суду, надавалось право брати участь в обговоренні кожної справи під керівництвом головуючого – постійного судді» [22, с. 14–15].

Порядок розгляду справ у революційних трибуналах мав аналогічний характер. Крім того, гласність, поряд із змагальністю, розповсюджувалась і на попереднє слідство, яке велось слідчими комісіями на колегіальній засаді. Ст. 15 Положення «Про особливі військові трибунали» 1918 р. визначила систему найважливіших принципів радянського кримінального процесу: гласність, доцільність, неупередженість, безпосередність, рівність сторін.

Вказані принципи кримінального судочинства знайшли своє нормативне закріплення і в «Тимчасовому положенні про народні суди і революційні трибунали», затвердженому НКЮ УРСР 14 лютого 1919 р. (ст. 17), та «Положенні про народний суд УРСР» від 26 жовтня 1920 р.

Отже, перші радянські нормативні акти про судочинство широко декларували гласність і відкритість пролетарського суду, але не містили детальних правил їх реалізації. А в основі здійснення ідеї гласності

судочинства лежав принцип доцільності.

З розвитком радянського права проходила подальша конкретизація і деталізація положень про здійснення судочинства.

Судочинство на території СРСР в роки Великої Вітчизняної війни, де було оголошено воєнний стан, і в районах воєнних дій мало низку особливостей, головними з яких були скорочені строки досудових дій, швидкість судового розгляду справи. Затверджене Указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р. «Положення про військові трибунали в місцевостях, де було оголошено воєнний стан, і в районах воєнних дій» змінило порядок попереднього розслідування і порядок розгляду справ військовими трибуналами. За цим Положенням відповідні військові трибунали розглядали справи по закінченню 24 годин після вручення копії обвинувального висновку. Судові справи в трибуналах розглядались без участі народних засідателів, здебільше при відсутності прокурора, адвоката. Особиста участь свідка у судовому засіданні вважалась необов'язковою. Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані тільки в порядку нагляду. Про кожний вирок, який засуджував до вищої міри покарання, військовий трибунал повинен був негайно повідомляти голові Військової колегії Верховного Суду СРСР і головному прокурору Червоної армії або Військово-морського флоту. У разі неодержання протягом 72 годин повідомлення про припинення виконання вироку, такий виконувався.

При розгляді справ про злочини, за які була встановлена відповідальність за законами воєнного часу, цим Положенням керувались всі військові і загальні суди, незалежно від місця їх діяльності.

Умови воєнного стану внесли деякі зміни в підсудність судів за територіальною ознакою. Так, встановлювалось правило, за яким справа могла бути передана з одного суду до іншого і на таких підставах, які чинним законодавством не були передбачені. Такими обставинами вважались перебування звинуваченого в іншій місцевості та неможливість або складність етапування чи виклику його до суду за місцем вчинення злочину, тимчасове припинення діяльності судів у певній місцевості тощо.

Щодо вимог процесуального закону, що визначають порядок розслідування і розгляду кримінальних справ, метою яких є забезпечення повного, всебічного й об'єктивного дослідження всіх обставин справи, правильне її вирішення по суті, охорону прав учасників процесу, то в рамках законодавства вони зберігали своє значення і під час війни лише формально. В умовах воєнного стану, бойових дій мали місце випадки, коли через об'єктивні, а інколи і суб'єктивні умови ці норми порушувались. У народних судах не завжди можна було забезпечити присутність усіх учасників процесу на судовому засіданні; іноді неможливо було забезпечити явку до суду свідка. У таких випадках суд був змушений оголошувати показання свідка, які він давав на попередньому слідстві, і зіставляти їх з іншими доказами у справі. Не завжди дотримувались вимоги участі захисника в судовому процесі.

Цивільне процесуальне законодавство та практика цивільного судочинства майже не зазнали змін.

Законодавчі та нормативні акти процесуального характеру за умов війни були спрямовані на сприяння захисту радянської держави, її правової системи ціною звуження захисту прав підозрюваного та підсудного, часто шляхом порушення захисту. Тим більше, що і в роки війни активно діяв позасудовий репресивний апарат (спеціальні наради НКВС та ін.).

В Україні законодавство про цивільне судочинство складалося із прийнятих 8 грудня 1961 р. Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік та виданого відповідно до них у липні 1963 р. Цивільного процесуального кодексу УРСР.

ЦПК УРСР встановлював загальні положення цивільного судочинства: містив норми про осіб, які беруть участь у справі, їх права й обов'язки; про провадження в справах у судах першої інстанції, касаційній та наглядовій інстанціях; визначав виконання судових рішень; цивільні процесуальні права іноземних громадян і осіб без громадянства; містив норми про позови до іноземних держав, судові доручення і рішення іноземних судів; визначав порядок розгляду справ у зв'язку з міжнародними договорами та угодами.

Завдання цивільного судочинства полягало у правильному і швидкому розгляді та вирішенні цивільних справ з метою охорони суспільного і державного ладу СРСР, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності, захисті політичних, трудових, житлових та інших особистих і майнових прав та інтересів громадян, що охороняються законом. Отже, на перше місце був поставлений захист інтересів не громадян, а держави.

У ЦПК УРСР відзначалось, що правосуддя у цивільних справах здійснюється тільки судом і на засадах рівності перед законом усіх громадян, незалежно від їх матеріального, майнового і службового становища, статі, національності, расової належності та віросповідання.

У період, що розглядається, законодавство про кримінальне судочинство складалося з Основ кримінального судочинства Союзу і РСР і союзних республік, прийнятих 25 грудня 1958 р., і Кримінально-процесуального кодексу УРСР, затвердженого 28 грудня 1960 р.

КПК УРСР містив норми про порушення кримінальної справи, дізнання і попереднє слідство; про провадження справ у суді першої інстанції; про провадження справ у касаційній і наглядовій інстанціях; про виконання вироків, ухвал і постанов суду; про застосування примусових заходів медичного характеру.

Завданнями радянського кримінального судочинства проголошувалися швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування законів для того, щоб кожний, хто вчинив злочин, був підданий справедливому покаранню і жодний невинний не був притягнений до кримінальної відповідальності і засуджений.

11 липня 1969 р. було затверджено Положення про попереднє взяття під варту. Попереднє взяття під варту допускалося ним як виключна міра: тільки у випадках, коли існували підстави припускати, що обвинувачений

сховається від слідства або перешкоджатиме встановленню істини при розслідуванні злочину, продовжуватиме злочинну діяльність або може ухилитися від виконання вироку.

Указами Президії Верховної Ради СРСР від 11 липня 1969 р. і 3 лютого 1970 р. була розширена участь захисника у кримінальному процесі. Захисник допускався до участі у справі з моменту оголошення обвинуваченому про закінчення попереднього слідства і пред'явлення йому для ознайомлення усіх матеріалів справи, але за постановою прокурора захисник міг бути допущений до участі у справі і з моменту пред'явлення обвинувачення.

Основні принципи процесуального права були закріплені в Конституції УРСР 1978 р. Це такі, як здійснення правосуддя тільки судом на засадах рівності усіх громадян перед законом; участь у суді першої інстанції народних засідателів; колегіальність розгляду цивільних і кримінальних справ у всіх судах; незалежність суддів та народних засідателів та підкорення їх тільки законові; гласність судового розгляду; право осіб, які беруть участь у справі, виступати в суді рідною мовою, а також знайомитися зі справою через перекладача; право обвинуваченого на захист. Конституційне закріплення одержав і такий принцип, як участь громадських організацій і трудових колективів у судочинстві в цивільних і кримінальних справах.

Проте багато які з вказаних демократичних принципів далеко не завжди здійснювалися на практиці. Кримінальне-процесуальне законодавство не забезпечувало належних юридичних гарантій прав особи. Недостатня вимогливість суддів до якості розслідування призводила до того, що траплялися випадки, коли слідчі різними засобами вимагали у підслідних визнання своєї вини. Широке поширення одержав арешт як міра запобігання, навіть у тих випадках, коли у ньому не було необхідності. При цьому нерідко порушувались встановлені законом строки слідства і відповідно строки перебування під вартою до суду. Незабезпеченість прав обвинувачених посилювалась ще й тим, що радянське кримінально-процесуальне законодавство у період, що розглядається, не передбачало обов'язкової участі адвоката на попередньому слідстві.

У результаті загального огляду історичних аспектів еволюції процесуального права можна прослідкувати закономірності впливу соціально-економічного та державно-політичного рівня розвитку суспільства на формування процесуального права України.

Сучасний розвиток процесуального права характеризується значним ускладненням процедури та розширенням кодифікації. Основною причиною такого явища є науково-технічний прогрес, який викликає ускладнення процесуальної форми, зокрема фіксування судового процесу технічними засобами, різноманітні складні експертизи, адже головна мета процесуальної діяльності – всебічне забезпечення законних інтересів, прав і свобод особи. На сьогодні Україна обрала європейський вектор розвитку, 16 вересня 2014 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони»,

що тягне за собою обов'язок України привести вітчизняне законодавство у відповідність до європейських стандартів, зокрема у ст.1. вказаного Закону зазначено про зобов'язання України, які випливають із статті 8 Угоди, щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, які мають бути виконані після внесення відповідних змін до Конституції України. Метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом (ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що, в свою чергу, є пріоритетним напрямом сучасної української зовнішньої політики.

Ми здійснили загальний огляд історії виникнення і розвитку процесуального права на українських землях. Тепер розглянемо, як розвивалась наукова думка в галузі теоретичних уявлень про процесуальне право.

1. 2. Соціально-теоретичний аспект процесуального права України

Процесуальне право як сукупність правових норм, які регулюють охоронну та юрисдикційну діяльність спеціально уповноважених органів, сформувалося на пізніх етапах розвитку суспільства, тому і науковий інтерес до нього виник на початку 50-х рр. ХХ ст., саме тоді з'являються перші дослідження процесуальних норм в «непроцесуальних галузях» радянського права. До 50-60 х рр. ХХ ст. процесуальні норми досліджувались лише в рамках загальногалузових юридичних наук. На підставі глибинного аналізу правових норм Л. Ф. Клейнманом, С. С. Студенкіним, Г. І. Петровим та виділення процесуальних норм у «непроцесуальних галузях» було з'ясовано неоднорідність регулятивної спрямованості правових норм, внаслідок чого відбулося їх розмежування на процесуальні (процедурні) та матеріальні. Методологічною засадою виникнення ідеї такого розмежування стали праці К. Маркса, зокрема «Вигадування», де він відзначав: «...матеріальне право... має свої необхідні, властиві йому процесуальні форми... Один і той же дух повинен одушевляти процес і закони, бо процес є лише формою життя закону, проявом його внутрішнього життя» [23, с. 102]. Таким чином, матеріальне і процесуальне право почали розглядати як юридичні категорії, що виражають діалектичну єдність двох сторін правового регулювання: безпосередньої юридичної регламентації суспільних стосунків і встановлення процесуальних форм судового захисту цих стосунків. К. Маркс характеризує процесуальні форми тільки у нерозривному зв'язку з матеріальним правом, незалежно від їх галузевої приналежності і підкреслює їх системність, тобто загальність: він розглядає процесуальні норми як зовнішній процедурний порядок, частину правореалізації матеріальних норм різних галузей права в конкретних правовідношеннях.

Наприкінці 50-хх. рр. відбулася майже суцільна кодифікація галузей радянського права, що потягло за собою переоцінку теорії юридичного процесу.

Вперше розглянув юридичний процес як обов'язкову складову правової держави В. О. Рязановський в той час, як Д. Мачеровський та Н. М.

Полянський висунули концепцію про можливість об'єднання цивільного та кримінального процесів у «судове право» за критеріями спільності їх положень, принципів та правил. Розуміння процесуального права на той час, пов'язувалось з різновидами діяльності судових органів. Слід відмітити працю В. О. Рязановського «Єдинство процесса», в якій він напрацьовує підходи розгляду процесу як єдину наукову дисципліну, побудовану на спільних категоріях, а окремі процеси – цивільний, кримінальний, адміністративний – як вторинні різновиди одного основного виду.

У результаті наукових переосмислень функцій процесуального права у системі радянського права такими вченими як С. С. Студенікін, Г. І. Петров, А. Є. Лунев, А. І. Кім, В. С. Основін, С. М. Якуба, І. Н. Пахомов, Ю. М. Козлова, В. І. Попов, В. М. Манохін, Е. В. Додін, Л. І. Бахрах, виробилася концепція загального юридичного процесу, зміст якої полягає в тому, що функції процесуального права неможливо обмежувати тільки регламентацією примусу або вирішення цивільно-правових спорів що крім кримінального і цивільного процесів, у системі матеріальних галузей радянського права містяться багаточисленні процесуальні норми та інститути, на підставі яких здійснюється діяльність з реалізації приписів матеріально-правових норм різних галузей права. Важливим кроком було зняття обмеження існування процесу тільки в цивільному та кримінальному праві.

Нове розуміння призначення процесуальних форм розвинув у своїх роботах В. М. Горшенев, зокрема він висунув ідею про поділ та призначення правових норм: «У системі радянського соціалістичного права взаємодіють два види нормативних розпоряджень – матеріальні і процесуальні правові норми. Матеріальні норми мають своїм головним призначенням регулювання соціальних зв'язків з погляду їх змісту; процесуальні – призначені забезпечувати реалізацію матеріально-правового змісту у відповідній, найбільш раціональній формі» [24, с. 23], – а в подальшому визначив наявність у радянському праві його самостійної частини – радянського процесуального права. У результаті дослідження норм радянського процесуального права В. М. Горшеневим була відпрацьована концепція про наявність процесу в усіх випадках правозастосовчої діяльності з реалізації матеріально-правових приписів будь-яких галузей права.

Така теза тягне за собою висновок про зв'язок наявності чи відсутності процесу з наявністю чи відсутністю правозастосовчої діяльності. Загальновідомого значення в теорії права набули висновки В. М. Горшенева про генетичні особливості загального юридичного процесу, які найбільш втілені в юрисдикційних формах діяльності держави. Наведені висновки знаходять як прихильників такого широкого тлумачення процесу, так і невизнання концепції загального юридичного процесу. Джерелом наведених

ідей була монографія «Юридическая процессуальная форма. Теория и практика» за ред. проф. П. Є. Недбайло та В. М. Горшенева. У ній автори стверджували, зокрема, що «процесуальна форма має місце не тільки в юрисдикційній (правоохоронній сфері) застосування норм права, але і в інших сферах... Будь-яка галузь матеріального права закликає до життя відповідні процесуальні норми... Специфічні процесуальні норми потрібні, наприклад, у фінансовому, трудовому, земельному, колгоспному та інших галузях права» [25, с.12]. Широке розуміння процесуальної форми відмічали П. М. Рабінович [26, с. 246–247], О. Є. Лейст [27, с. 17], В. А. Юсупов [28, с.26–27], Н. В. Вітрук [29, с. 35–42] та ін.

Адміністративісти послідовно відстоювали свою точку зору про те, що вся діяльність адміністративних органів протікає в процесуальній формі, а норми, що її регулюють, є адміністративно-процесуальними [30; 31; 32; 33]. До розробки поняття «провадження у справах про адміністративні правопорушення» радянські вчені підходили з прагненням забезпечити законність у діяльності державного управління шляхом упорядкування законом їхніх владних дій і процедури цих дій, при відносинах влади з громадянами. Тому А. Е. Лунев підкреслював, що під адміністративним процесом варто розуміти порядок діяльності всіх органів державного управління по здійсненню їхньої компетенції, порядок розв'язання справ, що виникають у процесі управління, а також застосування норм матеріального адміністративного права. Він писав: «Усе це широке коло питань, що мають важливе значення поліпшення роботи органів державного управління, входить у поняття адміністративного процесу».

Загальна теорія права найчастіше ухилялася від дослідження процесуальних питань, такими питаннями займалися вчені, які працювали в окремих галузях права, тому когорта науковців висловлювали свою точку зору про те, що «кожний вид процесу (кримінальний, цивільний, адміністративний) є урегульованим відповідними процесуальними нормами порядком реалізації матеріальних норм різних галузей радянського права» [32, с. 26].

Серед поодиноких висловлень теоретиків права про процес можна провести думку О. Е. Лейста: «Розрізняються норми матеріального права (визначальний зміст прав, обов'язків і заборон, безпосередньо спрямованих на регулювання суспільних відносин) і норми процесуального права (визначальний порядок, процедуру, форму реалізації норм матеріального права)». Не кожна реалізація норми – це процес у правовому змісті. Д. М. Чечот пише, що в деяких випадках і суд може діяти як адміністративний орган, а отже, його відносини не будуть у цьому випадку процесуальними.

Д. Н. Бахрах стверджував, що адміністративний процес стоїть в одному ряду з такими юридичними процесами, як кримінальний, цивільний, законодавчий, бюджетний [34, с. 153–156]. Наукова спільнота не визнала таку точку зору прийнятною, оскільки цивільний і кримінальний процеси судочинні по своїй суті. Деякі дослідники розглядали процесуальне право як синонім процедурного порядку правозастосовчої діяльності [35, с. 22; 36, с. 59–61]. На підтвердження такого погляду наводили вислів М. С. Строговича про те, що

«процесуальне право – це завжди право, що встановлює певну процедуру, ... це право, що визначає процес, тобто рух, розвиток діяльності органів та осіб» [37, с. 44–45]. Але пізніше, в колективній монографії вищевказана точка зору була скорегована, оскільки автори дійшли до висновку, що процесуальне право, юридичний процес – це судово-процесуальне право, судочинство [38, с. 31]. До процесуального права М. С. Строгович відносив і судочинство по адміністративних справах – у тій мірі, в якій справи про адміністративні правопорушення віднесені до компетенції судів, а не вирішуються самими адміністративними органами.

Інші науковці з різних правових галузей розробляли «процеси», відповідні галузям матеріального права: таким чином, Є. М. Аكوпова обґрунтувала теорію трудового процесу [39, с. 159–163], Я. М. Фогель обґрунтував наявність пенсійного процесу [40, с. 28], І. А. Іконицька – земельного процесу [41, с. 17–23]. С. С. Алексєєв назвав такі утворення процедурно-процесуальними інститутами [42, с. 167].

Слід звернути увагу на те, що формування наведених наукових точок зору відбувалося під впливом пануючої в 60–70 рр. в суспільстві ідеологічної доктрини про поступове формування спільнонародної держави і передання функцій державних органів громадським органам [43, с. 120–121]. Стан науково-правової розробки теорії процесуального права того періоду спонукав окремих учених-процесуалістів до відпрацювання концепції суспільно-громадянського судочинства. Зокрема представником теорії «об'єднуючого процесу» був Є. І. Філіпов, який пропонував концепцію супергалузі – процесуально-охоронного права, яка об'єднує такі галузі: кримінально-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право, нотаріат, господарсько-процесуальне право, третейско-процесуальне право, суспільно-кооперативне процесуальне право, суспільно-громадянське процесуальне право, профспілково-процесуальне право [44, с. 138]. З таким широким трактуванням процесуальної форми не погоджується Н. А. Чечина, яка вважала цю позицію відмовою від прийнятих теоретичних критеріїв розмежування галузей права [45, с. 112]. Вона вважає, що цивільна процесуальна форма – це система встановлених законом правил, регулюючих порядок здійснення правосуддя в цивільних справах, порядок діяльності кожного суб'єкта процесу і всіх їх дій [43, с. 52].

Безумовно, розбіжності поглядів та підходів авторів до проблеми розробки загальнотеоретичних ознак юридичного процесу привернули увагу наукового середовища до цього питання. Відкидаючи саму ідею загального юридичного процесу, окремі науковці визнали, що діяльності державних та суспільних організацій притаманні «багаточисленні та різнорідні процедурні правила», але ці правила «істотно розрізняються за своїми видами, метою, змістом і основними принципами; тому ідея їх об'єднання загальними процесуальними поняттями і тим більше єдиним процесуальним правом, єдиним процесуальним законодавством, єдиною процесуальною наукою теоретично і практично неспроможна» [47, с. 30]. Наслідком критики концепції широкого розуміння юридичного процесу стала певна зміна

загальнотеоретичної наукової позиції, яка полягала в тому, що при розподілі правових явищ на матеріальні та процесуальні перестав робитися акцент на правозастосування як на критерії такого розподілу. В.Н. Протасов відмітив, що недоліки концепції широкого трактування юридичного процесу не залишають перспектив розвитку ні в теоретичному, ні в практичному аспекті. Відсутність чіткого єдиного критерію розмежування матеріальних і процесуальних явищ у праві значно ускладнює розуміння концепції широкого юридичного процесу. Саме цим і визначається її слабкість у вирішенні проблем системи права і законодавства [48, с. 49]. Подібна точка зору не отримала широкої підтримки наукової спільноти, і згодом В. Н. Протасов дещо скорегував свій погляд на це правове явище: «Прибічники «широкого» розуміння процесуального права намагаються ототожнити поняття «процес» і «процедура», таким чином приділяючи увагу процедурним моментам юридичної діяльності. Це, безумовно, має позитивне значення, так як неможливо заперечувати наявність вказаного явища в правовій матерії...» [49, с. 42].

При цьому виникає питання доцільності віднесення юридичного процесу до процедурних явищ. Саме таке питання досліджує Є. Г. Лук'янова і вважає, що «перенесення терміна «процес» з його традиційно обумовленим змістом у галузь процедурних явищ може призвести лише до його недостатньо глибокого пізнання і дослідження, втрати його істотних специфічних особливостей... Вважаю, що необхідно зберегти історично сформоване поняття процесу, а процес у «широкому» його розумінні іменувати правовою процедурою...» [50, с. 44].

З точки зору сучасності, можна константувати, що українська правова наука пішла шляхом розвитку теорії широкого розуміння юридичного процесу. За останні роки все більше утвердилася думка про те, що юридичний процес – це нормативно встановлені форми упорядкування правової діяльності, спрямовані на оптимальне задоволення і гарантування інтересів суб'єктів права. Цей процес властивий будь-якій юридично значущій діяльності, містить її програму і виступає суттєвою гарантією точного дотримання і результативного здійснення правових приписів. Це система взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, що знаходить вияв у здійсненні операцій з вирішення юридичних справ, яка урегульована процесуальними нормами, закріплена у процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки [51, с. 83].

На теперішній час можна спостерігати відновлення наукового інтересу до юридичного процесу як теоретичної конструкції та категорії загальної теорії права. Серед досліджень процесуального права виділяються праці російських учених В. Н. Протасова «Основы общеправовой процессуальной теории» 1991 р. та Є. Г. Лук'янової «Теория процессуального права» 2003 р. У відчизняному праві, на жаль, подібні ґрунтовні праці відсутні, але про поживлення інтересу до цього правового явища свідчать такі дисертаційні дослідження: О. В. Фатхутдінова «Теоретико-правові проблеми юридичного процесу», 2000 р., в якому автор розглядає категорію «юридичний процес» шляхом аналізу його ознак, поняття, стадій, процесуальних правовідносин та

ефективності процесуальної діяльності як засобу реалізації правових приписів [52, с. 7–10]; Середа О. О. «Правова процедура: теоретико-правові засади та практичні виміри», 2009 р., в ньому автор здійснює аналіз правової процедури на підставі вивчення та узагальнення понять загальної теорії держави і права, галузевих наук, а також юридичної практики; аналіз правової процедури як самостійної категорії права, виявлення її змістовних ознак, сутнісних характеристик, аргументування визначених позицій, виявлення напрямів подальшого вдосконалення теоретичного підґрунтя та практичного застосування правових процедур. До суперечливих питань О. О. Середа відносить співвідношення правової процедури та юридичного процесу; правової процедури та процесуальної форми; визначення взаємовпливу та взаємозв'язку категорій «правова процедура» та «правові відносини»; функціонального призначення правових процедур; структури правової процедури тощо, ознак та класифікації правових процедур, визначення поняття процедурних норм та їх місця в нормативно-правових актах України [53, с. 8–9]; О. А. Коваль «Принципи процесуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України» 2006 р., де автор досліджує втілення принципів процесуального права України в систему конституційних, законодавчих, міжнародних нормативно-правових актів, що здійснюють правову регламентацію діяльності міліції України.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, що були підготовлені як в Україні, так і в інших країнах СНД, ми не можемо констатувати той факт, що проблема процесуального права як загальнотеоретичної категорії є повністю дослідженою, і на сьогодні в ній продовжує залишатись багато проблемних, дискусійних чи практично не досліджених питань.

Висновки до розділу 1

У результаті комплексного аналізу еволюції процесуального права на території України можна зробити висновок про нерозривність впливу, на формування правового поля, історичних, економіко-політичних подій, соціальних та національних течій у суспільстві. Створення судів, які мали на меті розгляд спорів, було потребою часу та має багатовікову історію. З розвитком судової системи потребувало змін законодавство, яке закріплювало принципи організації судової системи та порядок здійснення судочинства.

Дослідження історії виникнення і становлення судів дозволяє зробити висновок, що історія формування системи судочинства стосується, насамперед, саме місцевих судів, тому що апеляційна і касаційна інстанції виникають набагато пізніше, а ті інституції, що створюються у різні періоди історії для розгляду і розв'язання спорів, покликані розв'язувати ці спори по суті, як суд першої інстанції. Передумовами виникнення судочинства сягають ще часів Античності, коли були створені перші особливі суди для розгляду справ, що виникали при здійсненні торгівлі як особливого різновиду людської діяльності. З метою врегулювання цих відносин виникли особливі норми, які були

побудовані на принципах відсутності формалізму та швидкого розв'язанні спору. Подальший розвиток судочинства в Європі, зокрема у Франції та Німеччині, мав великий вплив на розвиток судочинства на території України. Історію становлення судових органів на території сучасної України та формування законодавчого забезпечення судового процесу можна поділити на періоди, на основі яких виділити такі історичні етапи формування процесуального права на українських землях:

I період – давньоруський (часи Київської Русі), коли суд був підпорядкований адміністрації, тобто був невід'ємною її частиною. Процедура по вирішенню правових спорів відбувалася у формі звичаєвого права. Особливо важливу роль відігравали норми звичаєвого права в організації та діяльності судових органів, вони становили значну частину матеріального і процесуального права. Норми звичаєвого права виявлялися в досудовому і судовому процесі у формі різних обрядів, символів, дій, у словесних наказах. Роль судових органів була зведена до мінімуму та полягала у «допомозі» сторонам у розв'язанні спору. Судове рішення виносилося в усній формі.

Регулятивне призначення перших процесуальних норм, їх застосування в досудовому і судовому процесі мало вплив на формування в подальшому теорій «вужького» тлумачення процесуального права як синоніму процедурного порядку правозастосовчої діяльності.

II період – дореволюційний XIV– XIX ст. Створення державних установ для розв'язання справ, закріплення українського звичаєвого права у нормативних актах та в адміністративно-судовій практиці (друга половина XVII ст.), формування так званого писаного права. У цей період відбулося формування процесуального судочинства, встановлення нових принципів судоустрою і судочинства: незалежність суду від адміністрації, незмінюваність суддів, гласність і публічність судових засідань, змагальність процесу на усій території України. Визначення значущості поняття рішення суду, формування вимог до нього, його виконання та порядку апеляційного оскарження. Таким чином, характерною особливістю українського процесуального права завжди була відкритість (прилюдність, гласність) судочинства. Навіть у часи середньовіччя інститут прилюдності судочинства не обмежувався так, як у західноєвропейських державах.

III період – радянський, 1917 – 1991 роки. Запровадження нових методів організації економіки та централізованого планування призвело до створення системи державних судів, для яких є характерним використання їх як засобу опосередкованого впливу на суспільні відносини з боку органів державної влади.

IV період – пострадянський. Має початок у 1991 році, пов'язаний із набуттям Україною незалежності і створенням, зокрема, власної судової системи, триває до теперішнього часу. Цей період пов'язаний з аналізом результатів судової реформи і визначенням перспектив подальшого розвитку судових органів і процесуального законодавства. Сучасний розвиток процесуального права характеризується значним ускладненням процедури.

Основною причиною такого явища є науково-технічний прогрес, який викликає ускладнення процесуальної форми, зокрема фіксування судового процесу технічними засобами, різноманітні експертизи.

Як бачимо, процесуальне право як сукупність правових норм, які регулюють охоронну та юрисдикційну діяльність спеціально уповноважених органів, сформувалося на пізніх етапах розвитку суспільства. Протягом поетапного формування процесуального права на території України зароджувалась, формувалася та розвивалася правова думка.

З точки зору сучасності, можна константувати, що українська правова наука здебільшого пішла шляхом розвитку теорії широкого розуміння юридичного процесу, а звідси – і процесуального права. У ХІХ – ХХ ст. відбулося закладення основ теорії процесуального права у вигляді концепції про єдність трьох процесів – кримінального, цивільного та адміністративного. Це була нова доктрина, що пов'язала три основні різновиди процесу в єдине ціле та виголосила тезу про єдність процесу та належність окремих його форм до галузей процесуального чи судового права [54. с. 5]. Теза про єдність не лише юрисдикційних, а і «позитивних» процесів була запропонована у вітчизняному правознавстві П. Є. Недбайло та В. М. Горшеньовим ще в 70-х роках. Однак ні теорію «судового права», ні теорію «загального юридичного процесу» ми не можемо визнати завершеними.

За останні роки все більше утвердилася думка про те, що юридичний процес – це нормативно встановлені форми упорядкування правової діяльності, спрямовані на оптимальне задоволення і гарантування інтересів суб'єктів права. Цей процес властивий будь-якій юридично значущій діяльності, містить її програму і виступає суттєвою гарантією точного дотримання і результативного здійснення правових приписів. Це система взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, що знаходить вияв у здійсненні операцій з вирішення юридичних справ, яка урегульована процесуальними нормами, закріплена у процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки [51, с. 83].

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

2.1. Процесуальне право як загальнотеоретична категорія

При дослідженні процесуального права як загальнотеоретичної категорії, в першу чергу, привертає увагу питання відсутності єдності підходів до визначення процесуального права. Серед існуючих трактувань процесуального права можна зустріти такі визначення:

1) процесуальне право являє собою сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення правосуддя, в зв'язку з ним або в зв'язку з діяльністю по організації здійснення правосуддя;

2) процесуальне право – це сукупність правових норм, які регулюють діяльність, спрямовану на вирішення спорів про право і здійснення правового примусу;

3) процесуальне право регулює суспільні відносини, що складаються в процесі правоутворення і правозастосування норм матеріального права;

4) процесуальне право являє собою «інструкцію» по реалізації матеріального права. В основу такого підходу покладена теорія П. М. Рабіновича, за якою матеріальні та процесуальні норми і відносини не мають абсолютних ознак, а розглядаються в такій якості лише в певному співвідношенні, в залежності від функції, яку вони виконують щодо інших норм і відношень [26, с. 251];

5) процесуальне право – це сукупність правових норм, регулюючих всю юридичну діяльність державних органів.

6) процесуальне право – це складне за змістом і структурою процедурне право, що зумовлюється його предметом – відносини, які виникають у зв'язку з порушенням права або спору про право. Процедури повинні забезпечити діяльність юрисдикційних органів щодо застосування норм матеріального права стосовно конкретних життєвих обставин. Процесуальне право – організаційне право, яке об'єднує правові галузі, що регламентують правові процедури при вирішенні спорів або визначенні відповідальності за правопорушення [53, с. 114].

Для аналізу вищенаведених визначень процесуального права має значення розуміння обсягу предмета процесуального права, яке може різнитися в залежності від правових підходів тлумачення концепції процесуального права, оскільки при формуванні визначення ключову роль відіграє прихильність дослідників, науковців до концепції «широкого» трактування процесуального права – прототип теорії «загального юридичного процесу», або відносно «вузького» трактування – прототип теорії «судового права». Спробуємо систематизувати та узагальнити наукові погляди на обсяги предмета правового регулювання процесуального права, для чого вважаємо за доцільне зупинитися на існуючих поглядах стосовно того, що являє собою така правова категорія, як «процес». У юридичній літературі присутні різні думки з цього питання.

У словниках вказується, що цей термін походить з латині і тлумачиться у таких варіантах:

– судова справа; порядок здійснення діяльності слідчих, адміністративних і судових органів [56, с. 407];

– послідовна зміна станів або явищ, що відбувається в законному порядку [57, с. 619];

– хід будь-якого явища, послідовна зміна станів, стадій розвитку [58, с. 558].

З точки зору філософії права, поняття «процес» є відображенням динаміки, руху, його можна уявляти як послідовні або непослідовні дії. Послідовно змінні стани процесу утворюють послідовно змінні кінцеві часові проміжки, оскільки несубстанціональний час не переходить від стану до стану, як і від об'єкта до об'єкта [59, с. 52].

Не можна погодитися з думкою В. Колпакова [60, с. 358], що категорія «процес» не існує і не може існувати в реальності, оскільки є артефактом і онтологічною субстанцією. Він – тільки узагальнений, абстрактний відбиток юридичних подій минулого, що виконує функцію «кальки» для вирішення конкретних справ. Його ознака – інтегративна категорія, що сформована в результаті взаємодії ознак складових системи, якими є процесуальні частини матеріального права. Ці складові можуть функціонувати як окремо, так і в загальній процесуальній системі, взаємодіяти між собою, оновлюватися та збагачуватися за рахунок один одного і в результаті утворювати якісно нове правове поняття – «юридичний процес». Проте кожна з таких процесуальних частин також не є реально існуючою. Усі вони – результат узагальнення відповідних конкретних напрямів процесуальної діяльності, що знайшли вираз у системі процесуальних галузей, а від поняття «юридичний процес» їх відрізняє ступінь узагальнення. Реально існуючим є тільки конкретне провадження, що зафіксоване в документах і є гносеологічним відбитком юридичних реалій.

Науковці зазначають, що процес – це форма існування будь-якого явища, а вузьке розуміння юридичного процесу суперечить фактам об'єктивної дійсності й філософському змісту самого поняття «процес» [61, с. 95]. Процес має місце завжди, коли здійснюється правозастосовна діяльність з реалізації матеріально-правових приписів, оскільки будь-яка правотворча або правозастосовна діяльність, що проводиться в межах певної процедури, має зміст процесуальної. Основним прибічником такої концепції в теорії права є В. М. Горшенев. Він визначив процес як комплексну систему органічно взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різноманітних юридичних справ інших суб'єктів права, що відображається:

а) у здійсненні операцій з нормами права у зв'язку з вирішенням юридичних справ;

б) здійснюється уповноваженими органами держави на користь зацікавлених суб'єктів права;

в) закріплюється у правових актах – офіційних документах;

г) регулюється процедурно-процесуальними нормами;

д) забезпечується відповідними засобами правової техніки.

Навколо такого підходу формуються уявлення прибічників вказаної концепції, оскільки на час її формування це був новий підхід, який розширив бачення предмета процесуального права від включення до нього тільки суспільних

процесуальних відносин, пов'язаних із здійсненням судочинства до усіх видів процедурно-процесуальної діяльності в державі. У витоків «широкої» концепції юридичного процесу стояли Г. Петрова, Д. Бахрах, В. Основін, П. Недбайло, В. Сорокін, Ю. Козлов, А. Альохін, А. Коренєв, В. Манохін, І. Панова та ін. Останніми роками в юридичній літературі з'явилося чимало висловлювань на користь широкого трактування процесуального права і юридичного процесу. Зміст цих висловлювань полягає в тому, що не варто поняття «процес» обмежувати рамками судово-процесуальної діяльності. Сутність «широкої» концепції юридичного процесу полягає в тому, що функції процесуального права не обмежуються тільки регламентацією примусу і розглядом цивільно-правових спорів. У системі матеріальних галузей права, крім кримінального і цивільного процесів, існують процесуальні норми та інститути, на основі яких здійснюється діяльність щодо застосування матеріально-правових норм інших галузей права. Тому широке розуміння процесу повинно сприяти більш глибокому науковому вивченню й осмисленню цієї категорії, загальнотеоретичному розвитку і закріпленню у відповідних процесуальних нормах законодавства, більш чіткому нормативному регулюванню і практичному застосуванню на основі загальних правил і принципів у діяльності всіх гілок державної влади, що здійснюють не тільки юрисдикційну діяльність, але й іншу правозастосовну діяльність позитивного характеру.

З узагальнення вищенаведеної позиції до предмета процесуального права входить регулювання та організація упорядкування правової діяльності, спрямовані на оптимальне задоволення і гарантування інтересів суб'єктів права. Виходячи з подібного трактування предмета процесуального права, Борисова Л. М., досліджуючи процесуальні норми, виділяє такі їх види, як організаційні, службові та процесуальні [62, с. 6–10].

Тому можна зробити висновок про регулювання нормами процесуального права динамічних правовідносин у суспільстві. Процесуальні норми здебільшого спрямовані на реалізацію матеріальних норм, а також правоохоронних відносин та відносин по застосуванню правових санкцій. Така ознака процесуального права, деякими науковцями розглядається як процесуальна форма [63, с. 8–11].

Багато дослідників пов'язують саме поняття «юридичний процес» з такими правовими категоріями, як дія, діяльність і прирівнюють його до категорій, що характеризують форму, формальний бік правового стану, дії тощо. Але маємо вказати, що категорія «юридичний процес» є збірним науковим поняттям, яке характеризує будь-яку юридично значущу діяльність з її процедурного боку, оскільки до характерних ознак процесуального права належать правила процедури, виконання яких призводить до найбільш точного та раціонального досягнення мети процесуальної діяльності та правовий статус учасників процесуальної діяльності, наявність у них низки прав, свобод та повноважень, які вони використовують для досягнення мети.

Наступний підхід до визначення обсягу суспільних відносин, що охоплюються процесуальним правом, виходить з включення до нього суто процесуальних галузей, що регулюють процесуальний порядок здійснення судочинства. У цьому контексті представляє певний інтерес робота В.

Рязановського «Єдність процесу», яку вперше було надруковано в 1920 р. (вона була одним із глибинних досліджень щодо процесу, який розглядався вченим як необхідний прояв правової державності) [64, с.229], а також праця Й. В. Михайловського, професора права Томського університету, «Судове право як самостійна юридична наука», що датується 1908 роком.

Прихильники теорії судового права (М. Полянський, М. Строгович, В. Савицький) розглядають наповнення юридичного процесу як сукупність кримінального і цивільного судового проваджень. На їхню думку, процесуальне право – це судове право; юридичний процес – судовий процес, судове провадження. Таке розуміння процесу і процесуального права як специфічної форми судової діяльності прийнято називати «вузьким», традиційним. Як зазначає В. Протасов [48, с. 61], традиційним цей підхід вважається тому, що він відображає погляди представників традиційних процесуальних наук на свої галузеві процеси – цивільний, кримінальний, адміністративний – як на юрисдикційну процедуру, спрямовану на вирішення спорів про право і здійснення правового примусу.

А. Ткач вважає [65, с. 8], що нині в юридичній науці, як це не парадоксально, переважає вузьке розуміння процесу, так зване традиційне. На нашу думку, це твердження є дискусійним. Навряд чи можливо однозначно визначити, яка із двох концепцій юридичного процесу переважає або є традиційною. Ми підтримуємо думку В. Панової про те, що відсутня будь-яка традиція в розробці загальноправових проблем процесу [66, с. 19], та погоджуємось з В. Горшеневим, щодо того, що розуміння юридичного процесу як діяльності суду має суттєві недоліки, оскільки не відображає реальних змін, які відбуваються у праві. Вони не помічають природних тенденцій щодо розширення процедурної регламентації різних сторін державної діяльності [67, с. 13]. Не можна погодитися з думкою, що тільки судова діяльність повинна здійснюватися при суворому дотриманні процесуального порядку, а інші правові форми можуть з ним не рахуватися, коли написання будь-якого закону, його застосування, порядок здійснення компетенції – це також певні процеси.

Шляхом критичного аналізу та узагальнення існуючого у юридичній літературі відносно вузького розуміння предмета процесуального права останній можна визначити як: «суспільні відносини, що складаються з приводу реалізації організаційно-правових форм діяльності щодо застосування ними норм матеріального права» [68, с. 12].

Вважаємо, що в результаті стислого огляду сформованих концепцій процесуального права їх можна поділити на такі види підходів, розумінь та правових уявлень:

1. Теорія «вузького» трактування процесуального права виходить з включення до предмета регулювання сукупності процесуально-правових суспільних відносин, пов'язаних та спрямованих на здійснення судочинства, а тому об'єднує самостійні процесуальні галузі права (цивільне процесуальне; кримінальне процесуальне; господарське процесуальне; адміністративне процесуальне), що містять процесуальні норми, спрямовані на реалізацію

матеріальних норм з відповідних галузей матеріального права.

2. Теорія «розширеного» трактування процесуального права охоплює не тільки правовідносини пов'язані та спрямовані на здійснення судочинства, а і інші відносини пов'язані з процесом застосування норм матеріального права. Таке розуміння процесуального права, об'єднує норми різної галузевої приналежності, які спрямовані не тільки на забезпечення процесу судочинства, а і реалізації інших організаційно-правових форм діяльності щодо застосування норм матеріального права, а тому «розширене» трактування процесуального права включає процесуальні норми, що містяться як у процесуальних, так і в матеріальних галузях (трудовому; муніципальному; фінансовому та ін.).

3. Теорія «широкого» трактування процесуального права включає в себе всі види правової процедурно-процесуальної діяльності в державі, в тому числі правотворчий та правозастосовчий процеси.

Більше схилиючись до концепції «широкого» розуміння процесуального права, автор роботи пропонує таке визначення процесуального права – це складне за змістом і структурою організаційно-процедурне право, яке об'єднує правові галузі, що регламентують правові процедури при вирішенні спорів або визначенні відповідальності за правопорушення і покликане забезпечити діяльність щодо застосування норм матеріального права стосовно конкретних життєвих обставин.

Маємо зазначити, що при широкому розумінні юридичного процесу, а відтак і процесуального права, не допускається ніякого применшення ролі і значення правосуддя як специфічної форми діяльності держави. Мова йде тільки про те, що правозастосовний процес різноманітний і не може бути зведеним тільки до вирішення спорів або справ про правопорушення і тільки до діяльності суду. Якщо розглядати визначення процесу у «вузькому» змісті, то воно не відображає ті багатосторонні відносини, які мають місце при розвитку ситуацій, що завершуються в межах процедури. Нині не встановлено чітких критеріїв розмежування процесу і процедури. Так, фахівці загальної теорії права стверджують, що не будь-яка врегульована правом процедура здійснення юридичних дій може бути визнана процесом у тому спеціальному юридичному змісті, який історично склався [69, с. 122]. З'ясування сутності поняття «процес» пов'язане з проблемою матеріальних і процесуальних норм права. Це твердження базується на тому, що процес, як правило, регулюється матеріальними нормами, а його реалізація пов'язана з процесуальними нормами. У зв'язку з цим, щоб зрозуміти сутність процесу, необхідно пам'ятати, що роль матеріальних і процесуальних норм у правовому регулюванні різна, тому вважаємо за доцільне, в наступному підрозділі роботи зупинитися на існуючих поглядах щодо змістовного наповнення поняття «процесуальна норма» та здійснити загальний аналіз тенденцій розвитку процесуальних норм.

2.2. Аналіз та тенденції розвитку процесуальних норм

Система процесуального права в цілому є багаторівневою системою, що містить норми права, процесуальні інститути та їх об'єднання, а також інші

структурні підрозділи, відокремлення кожного з яких у якості складових компонентів цієї системи зумовлюється диференціацією системи процесуальних правовідносин. У теорії права під правовою нормою розуміється загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване правило поведінки, яке впливає на суспільні відносини з метою їх впорядкування [70, с. 216]. З латині поняття «норма» перекладається як «правило», «точний припис», «зразок», тому прийнято розглядати правову норму як загальне правило поведінки, тобто зразок, еталон поведінки людей, їх колективів.

За критерієм залежності характеру правовідносин, що врегульовуються правовими нормами, розрізняють норми матеріального і норми процесуального права. Матеріальні правові норми визначають права та обов'язки учасників правовідносин, а процесуальні норми визначають порядок реалізації прав і обов'язків, встановлених матеріальними правовими нормами [70, с. 228].

Демський Е. Ф. зазначає, що норма права є основою або необхідною передумовою виникнення, зміни і припинення правовідносин, ані цивільно-процесуальні, ані адміністративно-процесуальні відносини, ані які інші правовідносини не виникають самі по собі, оскільки вони узаконені й виникнення їх зумовлене нормами права [71, с. 65]. Поява процесуальної норми права обумовлюється реальними потребами суспільного життя, оскільки існування права набуває сенсу тільки в соціальній конструкції «людина – людина». Правові норми породжуються необхідністю визначити відносини між людьми і використовуються в рамках людських відносин. Створена процесуальна норма права передбачає наявність у суспільстві певних ситуацій, для розв'язання яких вона повинна бути використана.

У теорії права в поняття процесуальних норм вкладають різний зміст, що можна пояснити різними кутами та діапазоном бачення науковцями предмета регулювання процесуального права, внаслідок чого ми спостерігаємо виділення організаційно-процесуальних [72, с. 87], процедурних [73, с. 262] та процедурно-процесуальних норм [74, с. 102], які доволі важко розмежувати.

Процесуальні норми наділені загальними ознаками, притаманними для усіх норм права, але, досліджуючи специфіку процесуальних норм, можна виділити такі особливості (ознаки) процесуальних норм:

1. Процесуальна норма права втілює волю тих прошарків населення, які наділені найбільшими можливостями впливати на правоутворення.

Якщо в радянському праві був сформульований погляд на правову норму як на втілення волі пануючого класу, то Л. М. Борисова вважає за доцільне розглядати пануючий клас як пануючу еліту, оскільки на її погляд такий термін більш точно відображає сукупність тих прошарків населення, які володіють найбільшими можливостями впливати на нормотворчість як з безпосередньою метою прийняття закону, так і з метою загальмувати його прийняття [75, с. 7].

2. Процесуальна норма права встановлюється уповноваженими державою органами й охороняється примусовою силою держави.

Л. М. Борисова розглядає примусовість виконання процесуальних норм як можливість застосування державними органами заходів з метою виконання приписів всупереч волі суб'єкта, але визнає і добровільну реалізацію процесуальних норм, опираючись на погляди К. Екштайна, Р. Шафхаузера, С. Вершиніна. У свою чергу, К. Екштайн, Р. Шафхаузер, С. Вершинін визначають, що добровільна і свідома реалізація прав і виконання обов'язків залежать від загального рівня правової культури, коли законотворчність поведінка є необхідним елементом позитивного соціального сприйняття особистості [76, с. 42].

Зусилля держави, частково відображені в застосуванні примусової сили, спрямовані не на реалізацію власних можливостей, а навпаки, ці можливості закликані формувати сприйняття правових норм як об'єктивної необхідності, яка існує в інтересах суспільства, оточуючого індивіда, яких потрібно дотримуватись по переконанню. У цьому сенсі процесуальні норми права виділяються серед інших правових норм тим, що представляють уповноваженим особам набагато більшу свободу дій, яка не тільки забезпечує реалізацію якостей особистості, але і покладає більше обов'язків, змушуючи відповідати не тільки за пряме виконання чи невиконання приписів, але і за власний вибір. Ця обставина дозволяє в більшому ступені формувати відповідальність особистості перед суспільством, ніж просто виконання передбаченого способу поведінки.

3. Процесуальна норма має загальнообов'язковий характер, оскільки являє собою правило поведінки загального характеру, обов'язкове для виконання кожного разу, коли настають вказані в нормі умови. Умови, що викликають дію норми, можуть бути типовими, часто повторюваними, а можуть існувати як виключення з правил.

4. Приписи процесуальних норм формально визначені, що є визнанням такої властивості норм, як їх текстуальна визначеність. Точність приписів процесуальних норм є бажаною, а не фактичною властивістю, скоріше для норм цього виду притаманна максимальна наближеність до абсолютності формулювання установлення.

Норми вітчизняного процесуального права багаточисленні за своїм предметним змістом – характером забезпечення матеріально-правових відносин. Процесуальні норми мають властивості стабільності змісту та призначення. У своїй сукупності їх слід розглядати як складну та цілісну систему. Цю систему прийнято іменувати як процесуальне право України або загальний юридичний процес. Тому відразу постає питання про розмежування даних юридичних категорій, яке детально розглядається в п. 2.3. цієї роботи.

На погляд Л. М. Борисової, для розуміння системних властивостей чинних процесуальних норм (першого складового компонента системи процесуального права) особливого значення набуває їх класифікація за принципом загальних, спеціальних та виключних норм. Відповідно до загальноприйнятої доктрини, «загальні процесуальні норми» стосуються всього міжнародного судового процесу та регулюють процесуальні правовідносини всіх видів судочинства на всіх його стадіях. До «спеціальних

процесуальних норм» належать норми, які регулюють процесуальні правовідносини тільки в обмеженій сфері. Нарешті, «виключні процесуальні норми» доповнюють загальні та спеціальні норми; при цьому вони встановлюють винятки з правил, передбачених загальними та спеціальними процесуальними нормами [77, с. 156–166].

Динаміку та тенденції розвитку процесуальних норм можна простежити в контексті розвитку права як цілісної системи та розвитку традиційно процесуальних галузей. Якщо матеріальні галузі права прямо регулюють суспільні відносини, то процесуальні галузі права визначають процедуру реалізації матеріального права і є похідними від нього. До них належать цивільне процесуальне право, адміністративне процесуальне право, кримінальне процесуальне право. Останнім часом до цього списку увійшло і господарське процесуальне право. Процесуальні галузі права мають свій предмет регулювання, який відрізняється від предмета регулювання матеріальних галузей права. Ним є організаційні відносини, які формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів, пов'язаної із застосуванням норм матеріального права.

Для більш наочного аналізу сучасних тенденцій розвитку процесуальних норм звернемося у першу чергу до аналізу динаміки норм традиційно процесуальних галузей.

1. Норми цивільного процесуального права.

Реалізація судово-правової реформи в Україні вимагає активізації функціонально-змістовного аналізу норм цивільного процесуального права для створення науково обґрунтованої методологічної основи розвитку правосуддя в Україні та вдосконалення законодавства в цій сфері. Норми цивільного процесуального права в основній сукупності містяться в Цивільному процесуальному кодексі України, що є основним спеціалізованим джерелом цивільного процесуального права. Відомий дослідник цивільного процесуального права М. Й. Штефан вважає, що цивільному процесуальному праву належить значна роль в управлінні суспільством, у забезпеченні соціально-економічних і політичних перетворень у країні, оскільки ним закріплений процесуальний порядок захисту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян та їх інтересів, гарантованих Конституцією України й іншими законами, а також прав і охоронюваних законом інтересів приватних, колективних, державних підприємств, установ, організацій і держави [78, с. 96].

Якщо предметом цивільного права відповідно до ст. 1 ЦК України є особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, то предметом регулювання цивільного процесуального права більшість сучасних вітчизняних авторів, зокрема М. Й. Штефан, В. І. Тертишніков, Ю. В. Білоусов, С. І. Чорнооченко, вважають неоднорідним і визнають за ним суспільні відносини в сфері здійснення правосуддя. Такі відносини визначають процесуальний порядок провадження в цивільних справах, встановлений ЦПК України та іншими законами України. Процесуальний порядок провадження в

цивільних справах як предмет цивільного процесуального права визначається системою процесуальних дій, які виконуються судом, органом судового виконання, учасниками процесу; змістом, формою, умовами виконання процесуальних дій; системою цивільних процесуальних прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, які визначають зміст цивільних процесуальних дій; гарантіями реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків [78, с. 10–11].

Необхідність дотримання процесуальних норм була закріплена ще у Статуті цивільного судочинства 1864 року. А. Х. Гольмстен вказував: «Нарушение существенных по своему влиянию на решение обрядов и форм судопроизводства следует понимать как нарушение норм процессуального права; а нарушение существенных обрядов и форм должно быть понимаемо так, что между данным нарушенным обрядом, формой и решением должна быть причинная связь, дающая основание предположению, что будь данный обряд или данная форма выполнена, получилось бы противоположное решение или никакого решения не состоялось бы» [79, с. 57, с. 190].

Визначення змісту норми цивільного процесуального права неодноразово перебувало в центрі наукових досліджень. Досліджуючи правову природу норми цивільного процесуального права в загальному вигляді, В. В. Комаров [80, с. 65], С. І. Чернооченко [81, с.18], Т. М. Кілічава [82, с. 9] погоджуються в тому, що нормами цієї галузі права є встановлені державою Україна загальнообов'язкові правила поведінки, що регулюють порядок здійснення правосуддя в цивільних справах загальними судами та визначають систему прав і обов'язків суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, реалізація яких забезпечується засобами примусу. Є. Г. Лук'янова стверджує, що оскільки цивільні процесуальні норми є різновидом правових норм, то їм притаманні всі ознаки, які властиві будь-яким нормам права взагалі [50, с. 141–148]. Можливо, саме це твердження пояснює той факт, що в більшості підручників з цивільного процесуального права останніх років викладення ознак цивільно-процесуальної норми обмежується виключно переліком загальних рис, притаманних нормам усіх, без винятку, галузей права. Так, М. Й. Штефан виділяє такі ознаки цивільних процесуальних норм: 1) встановлюються державою; 2) є обов'язковими для всіх осіб на території України; 3) мають загальний характер; 4) виконання забезпечується різними правовими засобами та ін. [83, с. 245–246].

Очевидно, що норма цивільного процесуального права є зовні об'єктивованою настановою необхідної чи можливої поведінки, що покликана впливати на учасників цивільного процесу в ході регулятивної чи охоронної форми правозастосування на певному етапі його розвитку. Належна реалізація цих норм дозволяє справедливо і на засадах юридичної рівності сторін досягти завдань цивільного судочинства з метою захисту порушених, оспорюваних чи невизнаних прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб і держави.

Ми приєднуємось до думки тих науковців, які вважають, що норми цивільного процесуального права – це загальнообов'язкові правила поведінки, направлені на регулювання відносин, що складаються у зв'язку з судовою діяльністю по розгляду і вирішенню цивільних справ [84, с. 50].

Обґрунтованим вважаємо твердження тих процесуалістів, які визначають, що правовідносини – це врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини, що виникають між судами як між собою, так і з учасниками процесу – громадянами та організаціями в цивільному судочинстві [83, с. 66]. Отже, як бачимо, тісний зв'язок між процесуальними нормами та процесуальними відносинами в цивільному процесі проявляється вже в тому, що наведені категорії дають можливість визначити свій зміст за допомогою одна одної.

Поряд з формулюванням визначення поняття «норма цивільного процесуального права» не менш важливе теоретичне і практичне значення має характер її закріплення в нормативно-правових актах. Проте оскільки категоріально-понятійний апарат науки цивільного процесуального права впродовж десятиліть не відчував на собі істотних змін, то беззаперечною залишається виняткова важливість сутнісного виокремлення схожих понять, теоретичного розмежування функціонально взаємопов'язаних, але змістовно відмінних дефініцій, котрі в нині діючих нормативно-правових актах використовуються законодавцем зі стійкою непослідовністю. Наприклад, ч. 1 ст. 218 ЦК України використовує поняття «свідчення свідків», тоді як ЦПК України вживає поняття «пояснення ... осіб, допитаних як свідки» і «показання свідків» (ч. 2 ст. 57). Або ч. 4 ст. 267 ЦК України відзначає, що наслідком спливу позовної давності є відмова у позові. Проте цивільне процесуальне законодавство однозначно закріплює, що відмова від позову – це право, яке належить позивачеві (ст. 174 ЦПК України), а наслідки спливу позовної давності застосовуються виключно судом (ст. 73 ЦПК України).

Очевидним підтвердженням нагальної необхідності внесення змін до чинного цивільного процесуального законодавства є неоднакове використання юридичних термінів і категорій у самому тексті ЦПК України. Наприклад, буквально тлумачення завдань цивільного судочинства дозволяє стверджувати, що держава, як учасник цивільного процесу не має жодних прав, а лише інтереси. Проте це не відповідає дійсності, оскільки ч. 2 ст. 30 ЦПК України передбачає, що позивачем і відповідачем у суді може, поряд з фізичними та юридичними особами, бути також держава. Це означає, що на неї поширюються всі права та обов'язки сторін, закріплені в ст. 31 ЦПК України. Більше того, ч. 4 ст. 38 ЦПК України встановлює, що державу представляють відповідні органи державної влади в межах їх компетенції через свого представника, повноваження (права та обов'язки) якого закріплені в ст. 44 ЦПК України.

Зауваження викликає і зміст ст. 208 ЦПК України «Види судових рішень», яка закріплює, що всі рішення суду в цивільних справах викладаються у двох формах: ухвали і рішення. Але така ситуація призводить до зайвої термінологічної плутанини. Тим більше, що класичною назвою всіх ухвалених судом актів є «постанови суду», котрі органічно можуть поділятися на судові рішення, ухвали та накази.

Інший приклад: п. 4 ч. 1 статті 309 ЦПК України серед підстав для скасування рішення суду 1 інстанції поряд із іншими виділяє порушення або

неправильне застосування норм матеріального або процесуального права. Подібне формулювання також не можна назвати вдалим, адже в юридичній літературі давно доведена неприпустимість протиставлення понять «порушення» і «неправильне застосування» закону, у зв'язку з тим, що порушення судом матеріально-правових норм виявляється саме в їх неправильному застосуванні [85, с. 108 – 114; 86, с. 48]. Тим більше, що пізніше (в ч. 2 цієї ж статті) законодавець уже ніби ототожнює наведені терміни, пояснюючи їх зміст наявністю однакового переліку юридичних фактів.

Як бачимо, оперування поняттям не означає встановлення його справжнього змісту, а вживаність терміна не є запорукою всебічного усвідомлення сутності тієї чи іншої правової категорії цивільного процесуального права. Непослідовність законодавця, що виражається у невизначеності вкладеного змісту в наведенні поняття, призводить в одному випадку до суміщення різнопорядкових юридичних термінів, а в іншому – до накладення розуміння одних правових категорій на інші, що, безперечно, впливає і на практику застосування цих положень.

Як пояснює І. М. Зайцев, проблема понятійного наповнення цивільних процесуальних норм пояснюється здебільшого відсутністю уваги з боку представників загальної теорії права до цивільного процесу, які, закладаючи понятійні підвалини різних галузей права, не проводили наукових досліджень категоріального апарату цивільного процесуального права [87, с. 97]. І справді, як стверджує С. С. Алексєєв, дефінітивний лексикон теорії права і тепер не готовий виразити різні рівні понять процесуальних норм, адже навіть сам термін «процес» за традицією все ще нерідко пов'язують виключно з діяльністю суду [69, с. 122 – 125].

З нашої точки зору, єдиним ефективним способом для справді дієвого вирішення вказаної проблеми є законодавче закріплення в самому тексті кодифікованих процесуальних законів переліку найбільш уживаних у судочинстві понять зі стислим викладенням їхнього змісту, адже наукових визначень одного і того ж правового поняття може бути декілька; законодавець братиме на озброєння лише найбільш стійкі дефініції, які витримали перевірку часом і були апробовані практикою. Тим більше, що на необхідності систематизації норм ЦПК України з урахуванням теорії цивільного процесу неодноразово наголошувалось у вітчизняних дослідженнях з цивільного процесуального права [88, с. 8].

2. Норми адміністративно-процесуального права.

Існують різні підходи до визначення адміністративно-процесуальних норм, які залежать від широти розуміння предмета адміністративно-процесуального права.

Ківалов С. В. і Біла Л. Р., вважають, що адміністративно-процесуальні норми слід розглядати як такі, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з розглядом і вирішенням конкретних адміністративних справ [89, с. 17].

Кузьменко О. В. сформулювала інше визначення адміністративно-процесуальної норми – це встановлене державою та забезпечене її примусом

загальнообов'язкове правило поведінки, яким регулюються організуючі суспільні відносини, що складаються у процесі реалізації адміністративно-процесуальної форми застосування матеріальних норм права [90, с. 13–14].

Мельников Ю. І. порушує питання проблематики норм адміністративно-процесуального права. Він відзначає, що значна частина притаманних їм дефінітивних ознак обумовлена їх належністю до системи юридичних норм. Попри очевидну специфіку предмета регулювання консолідуючої їх галузі, адміністративно-процесуальні норми «не втрачають конститутивних якостей правових, не виключаються з групи соціальних та не змінюють жодної з іманентних властивостей процесуальної норми як правової» [68, с. 11].

Н. Г. Саліщева, досліджуючи адміністративний процес, стверджувала, що норми матеріального адміністративного права відповідають на питання, що дозволено, що заборонено робити чи як робити, щоб досягнути бажаного результату, а адміністративно-процесуальні норми відповідають на питання, яка компетенція у вирішенні справ відповідних посадових осіб, який порядок вирішення спорів. Суто правозастосовча природа адміністративного процесу зумовлює поділ норм про спосіб вчинення дій на дві категорії: матеріальні процедурні та процесуальні процедурні. До перших належать ті, що відповідають на питання, у який спосіб учиняти матеріальні дії, а до других – ті, що вказують порядок провадження справи. Автор при цьому не зробила повних висновків зі своєї плідної концепції. Констатація поділу адміністративного права на «норми-компетенції» та «норми-порядок реалізації компетенції», на жаль, привів Н. Г. Саліщеву до поділу матеріального права, а не виокремлення процесуального з матеріального: «матеріальне адміністративне право все чіткіше поділяється на дві половини: одна частина його норм визначає статичку – «адміністративний устрій» (систему, компетенцію, права та обов'язки органів державного управління та їх посадових осіб), інша частина – порядок, методи діяльності відповідних органів з реалізації їх компетенції. Цю другу частину норм можна було б умовно назвати організаційно-процедурними». Однак друга частина норм неоднорідна. Частина норм, що відповідає на питання «в який спосіб», справді має залишатись у матеріальному праві (це норми неправозастосовчих (матеріальних) процедур), а інша група (норми позитивної процесуальної процедури) має бути віднесена до суто процесуальних [91, с. 116–121].

Доказом того, що поділ на позитивні процесуальні норми та норми нематеріальної процедури справді існує і рамками матеріального права не обмежується, є об'єктивність якісної різниці між процесуальними нормами та матеріальними процедурними нормами, що конкретизують спосіб реалізації матеріальних норм більшого масштабу. Логічно-гносеологічна особливість процесуальних норм полягає в тому, що при процесуальній регламентації встановлюється таке відносно нове правило, яке неможливо логічним шляхом вивести з матеріальної норми. У випадку ж матеріальної процедурної нормативної конкретизації через дедуктивну операцію (деонтичну логіку), на думку П. М. Рабіновича, зміст загальної норми перетворюється шляхом

виведення з неї припису більш низького рівня абстрактності [92, с. 98]. Матеріальні процедурні норми, на відміну від процесуальних, настільки тісно пов'язані з самою організацією окремих систем адміністративного апарату, що не можуть бути відокремлені від приписів щодо організації цієї системи, – заявляє польський адміністративіст Є. Старосьцяк [93, с. 26]. «Тому процедурно-процесуальному регулюванню міг би бути підданий порядок прийняття так званих зовнішніх актів», – робить висновок автор. Групи процесуальних норм являють собою свого роду «нарощення» на матеріальній компетенційній нормі, що уповноважує владний орган розглянути справу. Якщо процесуальні норми і викладені поряд із матеріальними нормами, то обов'язково у структурі нормативного акта виділені, на відміну від матеріальних процедурних норм.

3. Норми кримінального процесуального права.

Норми кримінально-процесуального права є основою механізму правового регулювання діяльності органів дізнання, слідчого, прокурора і суду з порушення, досудового розслідування і судового розгляду кримінальних справ. Від чіткості, логічності викладення окремих правових норм залежить ефективність нормативно-правового впливу права на суб'єктів кримінально-процесуальних правовідносин.

Норми кримінально-процесуального права – являють собою встановлені державою та виражені в законі загальнообов'язкові правила поведінки суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, виконання яких забезпечується державною владою. Гейц С. О. пропонує під кримінально-процесуальними нормами розуміти встановлені державою чи Рішеннями Європейського суду з прав людини правила, що визначають загальні положення та порядок провадження у кримінальних справах, а також права та обов'язки суб'єктів кримінального процесу, основною функцією яких є реалізація норм кримінального права, а додатковими функціями – реалізація норм інших галузей права [94, с. 10–16].

Ці норми формулюються у відповідних статтях законів про кримінальне судочинство, але не завжди містяться в одній конкретній статті закону.

Структура кримінально-процесуальної норми не в усіх випадках очевидна, але, як і норми інших галузей права, вона складається з гіпотези, диспозиції і санкції. Гіпотеза вказує на умови, за яких діє правова норма, диспозиція – саме правило поведінки, а санкція – наслідки невиконання цього правила. Так, норма про таємницю наради суддів може бути виражена у такому вигляді:

– якщо судді постановляють вирок (гіпотеза) то вони повинні радитися в окремій нарадчій кімнаті, де не може перебувати ніхто, крім суддів, і не мають права розголошувати судження, які мають місце під час наради (диспозиція);

– перебування під час наради суддів у нарадчій кімнаті будь-кого, крім суддів, або розголошення суддею таємниці наради тягне за собою обов'язкове скасування вироку (санкція).

Гіпотези та диспозиції кримінально-процесуальних норм визначають умови і правила поведінки учасників кримінально-процесуальної діяльності під час провадження процесуальних дій. Вони, звичайно, чітко виражені у відповідних статтях КПК (якщо слідчий проводить слідчий експеримент, то йому забороняється здійснювати дії, що принижують гідність та честь осіб, які беруть у ньому участь, та оточуючих або створюють небезпеку для їх здоров'я; якщо суд виправдав підсудного, який перебуває під вартою, то він зобов'язаний негайно звільнити його в залі судового засідання тощо).

Що стосується санкцій кримінально-процесуальних норм, то, звичайно, вони не вказуються у тій статті процесуального закону, де викладена диспозиція. Проте вони обов'язково містяться в процесуальному законі. Специфіка кримінально-процесуальних норм обумовлює і характер встановлених ними санкцій. До їх числа належать визнання недійсними результатів процесуальних дій, здійснених з порушенням процесуальних правил; застосування заходів процесуального примусу до осіб, які порушують процесуальні обов'язки (запобіжні заходи, приводи, виведення з залу суду тощо); повернення кримінальної справи на відповідну стадію процесу для усунення порушень закону; винесення окремих ухвал щодо таких порушень та ін.

Суспільно небезпечні порушення кримінально-процесуальних норм тягнуть за собою поряд з процесуальними санкціями також відповідальність і за кримінальним законом (завідомо незаконний арешт, примушування дати свідчення, завідомо неправдиві свідчення та інші злочини проти порядку правосуддя).

Більшість кримінально-процесуальних норм за характером сформульованих у них правил належить до числа зобов'язуючих, імперативних. Але кримінально-процесуальне законодавство містить чимало норм, що надають учасникам судочинства права, використання яких залежить від їх бажання [95, с. 118]. Тому можна константувати тенденції появи диспозитивних проявів окремих кримінально-процесуальних норм.

4. Норми господарського процесуального права.

Норми господарського процесуального права регулюють господарський процес, що є різновидом юридичної діяльності, тобто ними встановлюється форма діяльності господарських судів, яка спрямована на захист порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. У своїй сукупності норми господарського процесуального права утворюють цілісну систему, що регулює діяльність господарського суду та інших зацікавлених осіб, пов'язану зі здійсненням правосуддя по справах компетенції господарського суду.

Господарське процесуальне право належить до системи процесуальних галузей права (поряд із цивільним процесуальним, кримінальним процесуальним та іншими процесуальними галузями), а за своїми змістовними характеристиками належить до галузей публічно-правового характеру.

Предметом господарського процесу як форми діяльності суду є господарські спори або інші справи, віднесені до компетенції господарських

судів Господарським процесуальним кодексом України та іншими законами. Порядок порушення процесу, підготовки справи до розгляду, розгляд і вирішення справ, оскарження і перегляд рішень господарського суду, а також виконання рішень господарського суду встановлюються нормами господарського процесуального права і визначаються як процесуальна форма, яка обумовлюється тим, що в господарському процесі суд, сторони, інші учасники можуть здійснювати ті дії, які передбачені господарськими процесуальними нормами [96, с. 34–38].

Можна відзначити, що господарсько-процесуальна діяльність спрямована на швидкий, неупереджений, ефективний розгляд господарської справи та прийняття законного й обґрунтованого рішення. Джерелом судового рішення є діяльність суду, що здійснюється згідно з процесуальним законодавством, яка спрямована на захист порушених суб'єктивних інтересів шляхом застосування норм матеріального права до конкретних суспільних відносин. Н. О. Чечина вважає, що «джерелами судового рішення є норми матеріального права, однак, на відміну від джерел діяльності суду, джерелами рішення можуть бути і деякі норми процесуального права. При цьому норми процесуального права не замінюють норм матеріального права, не стають актами регулювання матеріально-правових відносин, а тільки доповнюють норми матеріального права, забезпечуючи регулювання вказаних відносин нормами матеріального права» [97, с. 40–41].

М. А. Гурвич, у свою чергу, заперечує можливість використання процесуальних норм як джерел судового рішення та обов'язковість посилання у тексті рішення на норми процесуального права [98, с. 13].

Господарський суд вирішує господарські спори на підставі Конституції України, Закону України «Про господарські суди», Господарського процесуального кодексу України, інших законодавчих актів України, міжнародних договорів; у випадках, передбачених законом або міжнародним договором, застосовує норми права інших держав; у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності, господарський суд може застосовувати міжнародні торговельні звичаї.

Таким чином, судові рішення підсумовує застосування судом матеріальних та процесуальних норм, причому процесуальні норми регламентують діяльність суду і забезпечують тим самим правильність застосування норм матеріального права при здійсненні господарського судочинства.

На думку О. О. Мельникова, реалізація норм процесуального права здійснюється у формі їх застосування, виконання та дотримання, при цьому правозастосування процесуальної норми належатиме тільки від спеціально уповноваженого на те органу державної влади – господарського суду. Слід звернути увагу на те, що у господарському процесі матеріальні норми реалізуються тільки у формі застосування, у той час як процесуальні норми реалізуються кількома способами [99, с. 125].

Застосування процесуальних норм господарським судом припускає особливий вид їх реалізації, при якому суд вживає всі можливості, надані йому господарським процесуальним законодавством. Застосування тих чи інших процесуальних норм здійснюється судом постійно, тому що саме судочинство у господарських судах можливе тільки за цієї умови. У стадії судового розгляду це може мати вираження, зокрема, у пропозиції сторонам надати додаткові докази або відкладенні розгляду справи у випадку необхідності. У стадії прийняття судового рішення суд може (якщо визнає за необхідне) додатково дослідити докази або продовжити з'ясування обставин, поновити розгляд справи.

Виконання господарських процесуальних норм має прояв, зокрема, у діях суду із повідомлення зацікавлених осіб про провадження у справі, роз'ясненні особам, які беруть участь у господарському процесі, їх процесуальних прав та обов'язків, дослідженні доказів у справі.

Дотримання господарських процесуальних норм господарським судом проявляється в чіткій регламентації проваджень. Наприклад, господарський суд дотримується термінів прийняття рішення. Можна також зазначити, що суд просто дотримується тільки тих норм, які регламентують його власну поведінку [100, с. 110].

Дія господарського суду із застосування господарських процесуальних норм знаходитиме зовнішнє вираження у різних процесуальних документах господарського суду, в тому числі у головному – судовому рішенні. Це забезпечує дотримання законності у господарському судочинстві та дає можливість особам, які беруть участь у справі, оскаржити у випадку необхідності процесуальні дії суду, а вищим судам – перевірити законність і обґрунтованість застосування норм процесуального права.

Серед господарських процесуальних норм слід окреслити ті, що мають найбільш важливе значення для забезпечення належного захисту прав та інтересів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Порушення таких норм є підставою до відміни рішення господарського суду (стаття 104 ГПК України). Серед цих норм є норма, згідно з якою суд зобов'язаний відмінити рішення, де є порушення або неправильне застосування норм процесуального права, якщо це порушення призвело до прийняття неправильного рішення.

Вищий господарський суд вказує у своїх роз'ясненнях «Про деякі питання практики застосування розділу XII Господарського процесуального кодексу України», що порушення норм процесуального права, зазначених у пунктах 1–6 частини 3 статті 104 ГПК України, є в будь-якому випадку підставою для скасування рішення місцевого господарського суду, в тому числі і тоді, коли суд першої інстанції повно з'ясував обставини справи і дав їм правильну юридичну оцінку. У такому випадку апеляційний суд скасовує рішення місцевого господарського суду повністю і згідно з пунктом 2 статті 103 ГПК України приймає нове рішення [101, с. 496].

Процесуальні норми містяться не тільки в процесуальних галузях, тому для з'ясування особливостей галузевого статусу процесуальних норм, звернемось до окремих галузей матеріального права.

5. Процесуальні норми в конституційному праві.

Конституційні норми мають особливе значення в системі національного права. І це цілком закономірно, оскільки такі норми регламентують серцевину суспільних відносин – відносин, що складаються в процесі здійснення влади народом. Це забезпечує домінуюче становище конституційних норм, їх беззаперечний вплив на правові норми й правові відносини інших галузей права. Так, регулюючи на рівні Конституції України відносини власності, ці норми (а відтак – уся галузь) є визначальними для інших галузей права – цивільного, господарського, авторського, трудового тощо. Закріплюючи відносини, що складаються в сфері виконавчої влади, конституційні норми закладають основи адміністративного та інших галузей права.

Норми конституційного права, як і вся галузь права, виконують інтеграційні функції в правовій системі країни: вони з'єднують її в одне цілісне утворення, визначають найсуттєвіші її структурні та функціональні характеристики, напрями вдосконалення й розвитку. Як найбільш узагальнені, абстрактні вихідні положення процесуальної діяльності, принципи процесуального права конституційного рівня закріплення визначають основні напрями та правила такої діяльності.

Особлива юридична природа, зміст, найвища юридична сила, найбільша стабільність у порівнянні з іншими галузями права, підвищений рівень охорони з боку держави, установчий характер конституційно-правових норм, прямий характер їх дії, особливий механізм реалізації та специфіка їх структури – найважливіші ознаки конституційно-правових норм.

Характер суспільних відносин, врегульованих нормами конституційного права, визначає їх композицію, тобто структуру. Внутрішня форма організації і побудови приписів конституційно-правової норми не є, як правило, традиційною. Звичайно, класична модель правової норми передбачає обов'язкову наявність трьох взаємозв'язаних ланок: гіпотези, диспозиції й санкції. Для конституційного права такі норми скоріш виняток, ніж правило. Більшість з них містять лише саме правило поведінки – диспозицію. Надзвичайно рідко трапляються в них гіпотеза й санкція.

Залежно від змісту, норми конституційного права поділяються на матеріальні і процесуальні. Практика діяльності Верховної Ради України, Президента України та інших органів переконливо доводять, що процесуальні норми конституційного права мають надзвичайне, принципове значення. Вони є однією із передумов ефективної роботи державних органів, важливою гарантією законності в їх діяльності.

У теорії і практиці прийнято вважати, що норми матеріального права виражають зміст діяльності державних органів, визначаючи їх правовий статус, а процесуальні норми закріплюють порядок, способи, методи здійснення цієї діяльності шляхом встановлення конкретних організаційно-правових (процесуальних) форм реалізації норм матеріального права. Матеріальні норми відповідають на питання «що робити?», а процесуальні – «як робити?», взаємозв'язок між ними – це зв'язок змісту і форми.

На процесуальні норми є безпосередні вказівки в багатьох джерелах конституційного права України, причому в одних випадках вони подаються «в чистому вигляді», в інших їх досить важко, а інколи й неможливо відділити від матеріальних норм. Процесуальні норми є складовою частиною практично всіх інститутів конституційного права України. У цьому їх функціональне призначення: обслуговувати інститут, забезпечувати реалізацію його норм. Особливо характерно це для таких інститутів, як виборче право, законодавча влада, зокрема законодавчий процес, місцеве самоврядування тощо.

Тому не випадково, що існують акти, де процесуальні норми або займають особливе місце, або є домінуючими в структурі і змісті таких актів. Типовими в цьому аспекті є розділ Конституції, де йдеться про законодавчий процес, Закон про вибори Президента України, Закон про вибори народних депутатів України, Закон про всеукраїнський та місцеві референдуми. Найбільш «насичені» процесуальними нормами є акти, які визначають порядок роботи та прийняття рішень органами державної влади (державними органами), регламенти цих органів або закони про їх регламенти, зокрема Регламент Верховної Ради України.

Процесуальні норми відіграють особливу роль у конституційному праві. Без них неможливе втілення в життя конституційних інститутів і норм. Ними визначається порядок діяльності державних органів, прийняття рішень з питань їхньої компетенції, реалізація таких рішень тощо. Вони мають особливе, виняткове значення для юрисдикційної діяльності – діяльності Конституційного Суду. Діяльність Суду має чітко визначений процедурно-процесуальний характер, дотримання якого є неодмінною умовою його ефективного функціонування. Іншими словами, можна вести мову про конституційно-судовий процес, який перебуває в одному ряду з кримінальним чи цивільним процесом.

Конституційне процесуальне право не може обмежуватись лише нормами, які регулюють провадження в Конституційному Суді. Сюди треба віднести й інші процедурно-процесуальні норми, зокрема ті, які регламентують виборчий процес, процедуру реалізації своїх повноважень органами державної влади, народними депутатами України тощо.

Основними рисами конституційно-правових процесуальних норм є:

1. Регулювання відносин, що складаються при дотриманні певного порядку (процедури) реалізації уповноваженими суб'єктами своїх функцій (громадянами – політичних прав), виникають у сфері установчої, правотворчої, правозастосовної, контрольної та іншої діяльності і мають організаційно-процедурний характер.

2. Процесуальним нормам властива категоричність їх приписів, а суб'єкти, яким вони адресовані, наділені, як правило, державно-владними повноваженнями.

3. Процесуальні норми «обслуговують» матеріально-конституційні норми й покликані до життя потребами реалізації матеріальних норм.

4. Процесуальні норми становлять собою певну систему, їх умовно можна поділити на дві групи: регулятивні та юрисдикційні.

5. Конституційне право особливим чином поєднує в собі елементи матеріального і процесуального права, є, так би мовити, матеріально-процесуальним.

Питання про існування галузі конституційно-процесуального права як такої, про доцільність її виокремлення з конституційного права є дискусійним. Ці самі проблеми стосуються конституційно-процесуального права як навчальної дисципліни. Втім, цю дисципліну вже викладають на юридичних факультетах Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка та в декількох інших вищих навчальних закладах України. В Одеській національній юридичній академії ця проблематика включена до тематичного плану з навчальної дисципліни «Конституційне право України». В інших вузах нашої держави конституційно-процесуальній тематиці, на жаль, не приділяється належної уваги. [102, с. 10].

Ми вважаємо, що для виділення з конституційного права окремої галузі – конституційно-процесуальної – нині достатніх підстав не існує. До того ж у багатьох випадках поділити норми конституційного права на матеріальні і процесуальні то зосередити останні в одному процесуальному акті практично неможливо, тобто є проблеми кодифікації таких норм тощо. Очевидно, оптимальним варіантом у сучасних умовах може бути виділений конституційний процес у межах конституційного права України. О. В. Совгіря зауважує, що тенденція щодо процесуалізації національного права виявляється і в збільшенні вмісту процесуальних норм у традиційних предметних інститутах різних галузей права. Отже, розвиток і вдосконалення конституційного процесуального права на сучасному етапі є складником генезису процесуального права [102, с. 12–24].

6. Процесуальні норми у фінансовому праві.

Об'єктивний процес зростання ролі фінансів, фінансової діяльності держави в умовах переходу до ринкової економіки, ускладнення умов реалізації фінансової політики держави поряд з іншими факторами привертають увагу вчених до всебічного з'ясування процесуальних питань фінансового права. Фінансовий процес є правовою формою реалізації матеріальних прав у галузі утворення, розподілу, перерозподілу й використання публічних фінансових ресурсів. Чітка регламентація процесуальної сторони фінансової діяльності держави сприяє дотриманню реалізації цих прав, а також найефективнішому використанню фінансів.

Л. К. Воронова визначила фінансово-правову норму як загальнообов'язковий припис компетентних державних органів з приводу мобілізації, розподілу і використання коштів централізованих і децентралізованих фондів, яка виражена в категоричній формі й забезпечена примусовою силою держави. Змістом усіх фінансово-правових норм є діяльність держави щодо регулювання фінансових відносин шляхом офіційного їх закріплення у формі прав і обов'язків суб'єктів цих відносин [103, с. 67]. Процесуальні фінансово-правові норми встановлюють порядок діяльності в галузі формування, розподілу та використання державних і місцевих грошових фондів. Вони

вимагають дотримання передбачених процедурних правил у цій діяльності: строків, участі певних органів, здійснення певних дій тощо. Серед процесуальних норм можна виділити норми загального характеру та особливі (спеціальні) фінансово-процесуальні норми. До процесуальних фінансово-правових норм загального характеру належать норми, що забезпечують здійснення фінансових операцій, облік надходжень і видатків державних грошових коштів, порядок оформлення документації по грошових операціях, постановку оперативної-статистичної й бухгалтерської звітності у фінансових органах, ведення грошових документів та деякі інші.

До особливих (спеціальних) фінансово-процесуальних норм належать не всі техніко-юридичні норми, які опосередковують фінансову діяльність держави, а лише ті з них, які прямо стосуються виникнення, зміни й припинення фінансових правовідносин. За цією ознакою В. П. Нагребельний, виділяє такі групи фінансово-правових норм:

- норми, що забезпечують єдність бюджетної класифікації доходів і видатків та здійснення касових операцій по бюджету;
- норми, що забезпечують технічну документацію фінансових операцій: форму й реквізити податкового повідомлення, бюджетної асигнації, лімітного розпорядження по кредитах, страхового посвідчення про обов'язкове державне страхування тощо;
- норми, що забезпечують технічний порядок припинення фінансових правовідносин: порядок оформлення податкових платежів, що надійшли; порядок перерахування податків до державного бюджету; порядок оформлення здійсненого державного видатку; звітна документація по авансах, виданих на відрядження; порядок перерахування сум по державних позиках та інші;
- норми, що забезпечують дотримання формального порядку примусового стягнення недоїмок з податкових та інших обов'язкових платежів: порядок письмового попередження недоїмника, порядок подання фінансового органу до суду про надання йому права на вилучення майна недоїмника в рахунок покриття недоїмки, порядок опису майна і т.д. [101, с. 56].

У фінансовому праві його підгалузі та інститути вміщують у єдності як матеріальні, так і процесуальні норми. І тільки у бюджетному праві як підгалузі фінансового матеріальні норми об'єднуються в інститут бюджетного устрою, а процесуальні – в інститут бюджетного процесу, тобто встановлену законодавством процедуру проходження бюджету.

7. Процесуальні норми в трудовому праві.

Традиційно систему трудового права поділяють на загальну й особливу частини, але все частіше науковці виділяють третю частину – трудовий юридичний процес, норми якого спрямовані на забезпечення реалізації матеріальних норм.

В існуючій науковій розробці теорії трудового юридичного процесу багато уваги приділяється дослідженню ефективності закріплення процедурних вимог, встановлення гарантій реалізації суб'єктивних трудових

прав та обов'язків, удосконалення правового механізму їхнього забезпечення. Наприклад, В. Н. Кудрявцев вважає, що окремі приписи закону, навіть чітко сформульовані, часто залишаються безрезультатними або використовуються недостатньо ефективно. Одна з причин полягає в тому, що не завжди продуманий порядок застосування закону – надто ускладнена чи взагалі не встановлена процедура [105, с. 3].

Процесуальні норми трудового права покликані забезпечувати реалізацію матеріальних норм, вони діють у юрисдикційних сферах та при вирішенні правових проблем і спорів про право.

Як суттєвий недолік сучасного стану трудових відносин Л. М. Распутіна розглядає відсутність здебільшого злагодженого механізму реалізації закладених у законодавстві принципів, спеціальних органів і процедур та недостатній рівень юридичної техніки [106, с. 90–93].

В організаційних трудових правовідносинах, пов'язаних з організацією діяльності суб'єктів трудового права, зокрема працівника, роботодавця, їхніх представників, а також суб'єктів, які діють від імені держави, за допомогою процедурних норм реалізується значна кількість матеріальних норм, які регулюють трудові правовідносини.

Трудові процесуальні правовідносини мають вторинний, похідний, службовий, підпорядкований характер щодо тих правовідносин, реалізації яких вони слугують. Як і всі процесуальні відносини, вони є владними та публічними, оскільки виникають внаслідок діяльності, що здійснюється в державних чи суспільних інтересах і забезпечується охороною держави.

Відповідно до трудових процесуальних процедур належать розгляд і вирішення спорів (питання підвищення ефективності процедур вирішення трудових конфліктів), процедури реалізації трудової відповідальності (проблеми удосконалення процедур дисциплінарної та матеріальної відповідальності); при цьому трудові процесуальні процедури пов'язані з реалізацією трудової відповідальності і поділяються на два провадження – дисциплінарне (дисциплінарний процес) та провадження з притягнення до матеріальної відповідальності; процесуальні питання вдосконалення процедур контролю та нагляду в сфері праці; процесуальні аспекти самозахисту трудових прав (самозахист може бути двох видів – передбачений договором і законом, при цьому не можна заперечувати наявність у роботодавця права на самозахист) [107, с. 8–9, 18–20].

На сучасному етапі розвитку трудового права досить багато уваги приділяється вирішенню питання розподілу матеріального і процесуального, а оскільки у правовій доктрині домінуючою є позиція, за якою найбільшою мірою матеріальні і процесуальні явища стикаються одне з одним саме у сфері юридичної процедури, то провести розмежування між матеріальними та процесуальними нормами трудового права доволі складно. Сам рух, зміна юридичних явищ у житті суспільства, відображається на трудових відносинах. Використання процесуальної форми в трудовому праві повинно ефективно врегульовуватись процесуальними нормами.

З вищенаведених міркувань можна зробити такі висновки:

1. Процесуальні норми містяться як у традиційно процесуальних галузях національного права (кримінальний процес, цивільний процес, господарський процес, адміністративний процес), так і в інших галузях (конституційне право, фінансове право, трудове право).

2. Розглянуті окремі процесуальні норми, що опосередковують застосування галузевих матеріально-правових норм, є лише компонентами загальної системи. Тому всім їм притаманні подібні системні властивості, спільність у специфіці призначення.

3. У теорії і практиці прийнято вважати, що норми матеріального права відповідають на питання «що робити?», а процесуальні – «як робити?», взаємозв'язок між ними – це зв'язок змісту і форми, тому затримка у прийнятті або відсутність процесуальної норми може значно ускладнити або перешкодити реалізації відповідної матеріальної норми.

4. З вищенаведеного твердження витікає питання необхідності змістовного узгодження матеріальних та процесуальних норм і системного розміщення матеріальних та процесуальних норм у нормативних актах, що значно спростить застосування процесуальних норм.

5. Процесуальні норми мають свій власний зміст, тому їм, як і матеріальним нормам, властива така змістовна ознака, як демократизм.

6. Процесуальні норми повинні регулювати порядок діяльності суб'єктів з використання прав, виконання обов'язків, дотримання заборон, понесення відповідальності та не повинні торкатись змісту матеріальних норм, а тим більше суперечити їм, таким чином буде досягнуто відповідність змісту процесуальних норм їх соціальному призначенню.

7. Процесуальні норми мають встановлювати порядок, який передбачає якомога більше шляхів здійснення норм матеріального права та можливість суб'єктів самостійно обирати ці шляхи, що забезпечить багатоваріантність і диспозитивність процесуального регулювання.

8. Процесуальні норми повинні бути інформаційно доступними, соціальні суб'єкти мають бути обізнані про існування певних процесуальних порядків, їх зміст та механізми дії. Мова викладення правового акта, що містить процесуальні норми, повинна бути ясною, чіткою, простою.

9. Процесуальні норми повинні мати правовий характер та змістовно не суперечити нормам матеріального права, здійснення яких вони забезпечують.

Отже, процесуальні норми, формуючи організаційно-процесуальну діяльність, повинні визначати тип процесуальних чи організаційних відносин, їх цільове призначення, суб'єктний склад, вид дій, що здійснюються учасниками процесу, послідовність здійснення цих дій; строки і місце здійснення дій у юридичному процесі; правові засоби, що забезпечують функціонування процесу.

2. 3. Підстави об'єднання процесуальних норм у правові інститути

Для розгляду цього питання, в першу чергу, зупинимось на визначенні змісту поняття «правовий інститут». П. М. Рабінович визначає інститут права

як систему юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин. Серед інститутів розрізняють галузеві та міжгалузеві (наприклад, інститут відповідальності за екологічні правопорушення) [92, с. 107].

К. Г. Волинка визначає інститут права як порівняно невелику, сталу групу правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин: «Якщо юридична норма – «вихідний елемент» правової матерії, то правовий інститут – первинна правова спільність, об'єднання. Інститут права – це відокремлена група юридичних норм, що регулюють суспільні відносини конкретного виду... О. С. Семерак та Семерак І. О., погоджуючись з вищезазначеним визначенням інституту права, звертають увагу на утворення правових інститутів, як правило, в середині галузі права [108, с. 42].

Правові інститути покликані регламентувати окремі ділянки, фрагменти, сторони громадського життя. Норми різних галузей права утворюють так звані вторинні угруповання системи права – комплексні інститути (які належать одразу до кількох правових галузей) та міжгалузеві правові комплекси (сукупність правових норм кількох галузей, що регулюють певну сферу суспільних відносин)» [109, с.135–136].

Можна зробити висновок, що К. Г. Волинка розглядає інститут як складову, блок, ланку певної правової галузі, допускаючи при цьому існування комплексних правових інститутів, що утворюються з норм різних галузей права.

У традиційно процесуальних галузях питання підстав об'єднання процесуальних норм у правові інститути здійснюється за загальноприйнятою в теорії схемою.

В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон до процесуальних галузей відносять адміністративно-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, господарсько-процесуальне право, кримінально-процесуальне право та деякі ін. Вони розглядають норми процесуального права як «процедурні»: «Норми процесуального права визначають юридичні засоби і порядок діяльності щодо здійснення та захисту норм матеріального права, тобто процесуальне право складають правові норми, що регламентують порядок, форми і методи реалізації прав і обов'язків, встановлені у нормах права... Норми процесуального права регулюють відносини, пов'язані з діяльністю органів судової влади (в окремих випадках з діяльністю спеціально уповноважених державних органів), тому процесуальне право ще називають судовим правом. Згідно з чинним законодавством України на цей час визнано п'ять видів процесів: конституційний, адміністративний, цивільний, господарський, кримінальний. Зазначені процеси віддзеркалюють форми і методи реалізації матеріальних норм, які належать до непроцесуальних галузей» [55, с.587–591].

Певну спірність викликає питання наявності процесуальних інститутів та підстав об'єднання в них процесуальних норм серед матеріально-правових галузей. Когорта вчених, зокрема І. А. Галаган, впевнені що в будь-якій матеріально-правовій галузі наявні процесуальні утворення (інститути) або

навіть процесуальні норми, які, будучи украпленими в зміст матеріальноправових інститутів, тим не менше, виконують важливі функції процедурного забезпечення реалізації останніх [110, с.46]. Для з'ясування поставлених питань необхідно звернутися до прийнятих у праві загальнотеоретичних критеріїв розподілу правових норм на галузі й інститути. Цей аспект постійно знаходиться в центрі уваги вчених-юристів. П. В.

Мельник визначає інститут права як сукупність досить відокремлених юридичних норм, які регулюють найбільш однорідні суспільні відносини у самій галузі права і тісно пов'язані між собою [111, с.139–141]. Тобто в основі об'єднання норм у правові інститути він вбачає критерій однорідності предмета регулювання таких норм, їх взаємозв'язок та віднесення до однієї правової галузі. М. С. Кельман та О. Г. Мурашин вважають, що в основі побудови системи права (відповідно й окремих складових цієї системи) знаходяться такі критерії, як предмет правового регулювання та метод правового регулювання (використовують у їх єдності і взаємодії), які виступають системоутворюючим фактором. Наприклад, інститут окремої слідчої дії у кримінально-процесуальному праві – це правові норми, що визначають умови її проведення, коло учасників та особливості їх статусу, процедуру провадження, порядок документування, відповідальність за порушення встановленої процедури.

Саме специфічність однієї групи суспільних відносин у порівнянні з іншими є причиною виникнення відповідних нормативно-правових інститутів. Поряд з цим є й інститути, які регулюють одне відокремлене специфічне суспільне відношення або навіть один з його елементів. Так, у кримінальному процесі відомі інститути потерпілого, підозрюваного, звинуваченого, цивільного позивача, цивільного відповідача, що визначають правовий статус одного із суб'єктів кримінально-процесуальних відносин. У цивільному процесуальному праві наявна низка інститутів, яка регламентує будь-яку загальну для всіх цивільно-правових відносин окрему сторону. Це інститути представництва, позовної давності, захисту прав та інтересів громадян, що регламентують такі принципово важливі моменти всіх цивільно-процесуальних відносин, як порядок здійснення представництва і права представників, статус суб'єктів цивільного процесу, визначення строків позовної давності, порядок і способи захисту громадян, коли їхні права не визнаються, оспорується або порушуються.

Вважаємо, що правовий інститут процесуального права доцільно розглядати як відносно невелику спільність норм, специфіка й автономність якої може існувати як у рамках однієї процесуальної галузі права, так і виходити за межі однієї галузі права (це стосується, в першу чергу, матеріальних галузей). При цьому окремі так звані змішані (комплексні) інститути можуть містити норми, характерні для різних галузей права. Наприклад, інститут, що встановлює відповідальність за вчинення дисциплінарних порушень, належить до сфери трудового права, оскільки в основі інституту лежать владні повноваження адміністрації підприємства, її компетенція застосовувати дисциплінарні заходи до правопорушників. Однак

трудові спори з питань накладення таких стягнень можуть розглядатися судовим органом за правилами цивільно-процесуального законодавства, тобто іншої галузі права. Наявність змішаних інститутів пояснюється тим, що однорідність відносин, які регулює галузь права, зовсім не є стерильною. У ній завжди присутня певна кількість відносин, які відрізняються за сутністю і формою, але близько пов'язані за своїм призначенням. Так, у цивільному праві завжди присутні норми конституційного, адміністративного, фінансового та інших галузей законодавства. У трудовому праві – норми конституційного, адміністративного, цивільного і цивільно-процесуального законодавства.

Таким чином, існують інститути традиційно процесуальних галузей права та комплексні (змішані) інститути як системоутворюючі компоненти процесуального права.

Тепер звернемось, безпосередньо, до характеристики підстав об'єднання процесуальних норм у правові інститути. Питання про критерії поділу права на галузі й інститути є предметом обговорення низки наукових дискусій, у ході яких на сьогодні випрацьовано два системоутворюючі критерії:

1) предмет правового регулювання – це та сфера, на яку поширюється право. Це – матеріальний критерій розподілу права на структурні елементи;

2) метод правового регулювання, під яким розуміється сукупність прийомів, способів і засобів впливу права на суспільні відносини. Специфіка суспільних відносин, регульованих нормами однієї галузі права, обумовлює необхідність використання при цьому певного методу, що у кожній окремій галузі буде специфічним [110, с.136–137].

Оскільки вищезазначені критерії напряду належать до підстав утворення галузей та підгалузей права, то перейдемо до їх детального розгляду в наступному підрозділі. При цьому ми погоджуємося з думкою, що «формування інституту права – це складний пізнавальний процес, який не може бути в якусь мить завершений, оскільки через норми він стикається з соціальною реальністю, що постійно розвивається, ускладнюється, деталізується, а разом з нею відповідно ускладнюється й розвивається сам інститут» [112, с.49].

2. 4. Теоретико-правовий аналіз галузей та підгалузей процесуального права

Галузь права – це головний підрозділ системи права, який відрізняється специфічним режимом юридичного регулювання й охоплює певні ділянки, комплекси однорідних суспільних відносин. Галузь права не є механічним об'єднанням норм кількох інститутів права. Вона є цілісним утворенням, якому притаманні низка ознак, рис, які не властиві правовим інститутам. Галузь права регулює суспільні відносини, пов'язані зі здійсненням будь-якої широкої сфери предметної діяльності суспільства, держави, громадян та інших суб'єктів права. Здатність регулювати поширену сферу суспільних відносин відрізняє галузь права від будь-якого правового інституту, регулятивні функції

якого обмежені певною відносно вузькою сукупністю відносин. Крім того, на відміну від інституту, галузь права містить вичерпний набір юридичних засобів, методів правової дії, які встановлено державою в процесі регулювання відносин відповідної сфери.

Як уже було вказано, питання про критерії поділу права на галузі й інституту постійно перебуває в центрі уваги вчених-юристів і є предметом обговорення низки наукових дискусій, у ході яких на сьогодні випрацьовано два системоутворюючі критерії: предмет правового регулювання та метод правового регулювання.

С. М. Братусь, І. С. Самощенко, В. В. Копейчиков, А. Ю. Олійник та інші відомі правники відзначають, що в основі автономізації кожної галузі права в рамках загальної системи юридичних норм завжди лежить специфічний, притаманний лише цій галузі метод правового регулювання. Водночас вони вказують на факультативність ролі, яку метод правової регламентації відіграє у галузетворенні [113, с. 8–12; 114, с. 99; 115, с. 323]. Головним матеріальним критерієм розмежування норм права за галузями, на думку названих науковців, є предмет регламентації, який, маючи об'єктивний зміст, обумовлюється характером суспільних відносин і не залежить від волі законодавця. Метод слугує лише додатковим юридичним критерієм, оскільки він є похідним від предмета [116, с. 83; 117, с. 37, 55]. Рамами цієї концепції охоплюється також теза, відповідно до якої «предмет і метод є рівноправними, рівнозначними та взаємообумовлюючими критеріями розмежування галузей права» [118, с. 31].

Аналізуючи наведені вище підходи до розуміння сутності методу правового регулювання на галузевому рівні, зазначимо, що найбільш обґрунтованими та послідовними аргументами підкріплена позиція В. Д. Сорокіна. З нашої точки зору, хоча винятково індивідуальна пропорція прийомів правового регулювання є притаманною кожній окремій юридичній галузі, проте чітко відокремити її, а, тим більше, побудувати логічно довершену конструкцію відповідного поняття є завданням практично нездійсненним. Можна лише вказувати на домінування у методі регулювання певної галузі того або іншого його прийому (приймів). Та цього явно недостатньо для розмежування усіх галузей правової системи.

О. В. Кузьменко вважає, що ознакою методу регулювання можуть бути розмежовані адміністративне, кримінальне та цивільне право, а також наближені до них галузі. Проте якщо цей критерій спрацьовує на рівні трьох вказаних галузевих груп, то всередині них спостерігається зовсім інша картина. Як уже неодноразово вказувалося, специфіка методу правового регулювання конкретної галузі полягає у питомій вазі, яку в ньому займають окремі його складники – прийоми регламентації. Така обставина ставить практично непереборну перепону для розмежування тих галузей, у методі регулювання яких превалує один і той же прийом. Так, порівнюючи галузі трудового та земельного права, неважко помітити, що у використовуваних ними методах чільне місце займає такий прийом, як припис. Отже, перед дослідником постають два шляхи: перший полягає у визнанні того, що названі галузі

використовують адміністративно-правовий метод регламентації, тобто метод, котрий «належить» іншій галузі права; другий – у спробі обґрунтувати відмінність пропорційного співвідношення прийомів у методах трудового та земельного права [90, с.15].

П. М. Рабінович, виділяє такі критерії (підстави) розподілу норм за галузями:

- предмет правового регулювання (сукупність суспільних відносин, які врегульовані правом);
- метод правового регулювання (специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів). Поняття предмета правового регулювання дає знання про те, що саме регулюється правом, а поняття методу правового регулювання дає відповідь на питання, як (яким чином, засобом, способом) держава вчиняє нормативний вплив на суспільні відносини. Зазначені чинники об'єднання юридичних норм у галузі права є неоднозначними, нерівноцінними: первинним, визначальним серед них є предмет правового регулювання, який начебто «веде» за собою метод: як регулювати залежить від того, що слід регулювати. Суспільні відносини, котрі суттєво відрізняються за їх характером, змістом, взаємним положенням суб'єктів (скажімо, відносини між слідчим і обвинуваченим та між батьками і дітьми), неможливо врегулювати одним і тим самим методом [53, с. 107].

З точки зору логіки, для виявлення співвідношення загального предмета процесуального права та галузевих предметів обов'язково мають бути встановлені усі ознаки, наявність яких обумовлена підпорядкованістю найближчому родовому поняттю. При цьому згідно із законом оберненого співвідношення обсягу та змісту понять [118, с. 88], тоді, коли обсяг поняття предмета правової галузі є вузьчим і включається до об'єму більш широкого поняття – «предмет процесуального права», зміст останнього у всій сукупності своїх іманентних ознак повністю входить до змісту будь-якої своєї підмножини: предмета регулювання процесуальної галузі, інституту або ж окремої норми.

Зі змісту щойно наведеної дефініції поняття предмета процесуального права можна виокремити риси, характерні для усіх його видів, а саме:

- 1) предмет процесуального права – це завжди суспільні відносини;
- 2) ці відносини виникають у зв'язку з реалізацією певних організаційно-правових форм;
- 3) отже, вони складаються з приводу реалізації уповноваженими суб'єктами формально-визначеного порядку розгляду та вирішення індивідуальних конкретних справ, який має обов'язкові юридичні наслідки;
- 4) під індивідуальною конкретною справою слід розуміти питання, що виникає у певній сфері державної діяльності, вирішення якого пов'язане із реалізацією уповноваженими суб'єктами норм однієї або кількох галузей права ;
- 5) явище предмета процесуального права нерозривно пов'язується із застосуванням юридичних норм матеріального характеру.

Кожна галузь права як складова субстанції є, у свою чергу, розвинутою складною системою, якій притаманні свої процеси. Тому неможливо погодитися з твердженнями про те, що норми, які регулюють процеси, притаманні деяким галузям права, не мають під собою достатнього методологічного підґрунтя. Прихильники вузького розуміння процесу як правової форми діяльності лише судових та деяких адміністративних органів [119, с. 60–62] не схильні враховувати, що процес – це форма життя будь-якого явища. Дії, спрямовані на формування і прийняття будь-якого закону, – це процес, його застосування – також процес, порядок здійснення компетенції – також процес. Автори, які заперечують процесуальний порядок у матеріальних галузях права, припускаючи їх існування лише в окремих галузях (які називають процесуальними галузями), не враховують суверенності держави, яка сама через свої органи вирішує питання про те, коли і в яких галузях суспільних відносин необхідно правовим шляхом встановити процес щодо реалізації прав та обов'язків учасників суспільних відносин, коли і в яких конкретних життєвих ситуаціях потрібно використовувати процесуальні норми для регулювання конкретних відносин.

Крім того, в силу особливостей законодавчої техніки законодавець іноді повинен викладати приписи правової норми таким чином, що виникає необхідність прийняття спеціальних додаткових правових норм, які встановлюють процес та етапи реалізації її (правової норми) приписів. Усе це також обумовлює наявність відповідних процесуальних норм у всіх галузях права.

Виходячи з вищенаведеного, вважаємо за доцільне, розглядати предмет процесуального права як сукупність суспільних відносин, покликаних забезпечити реалізацію норм матеріального права, що, в свою чергу, забезпечує функціонування матеріальних галузей права – цивільного, земельного, кримінального тощо. Проте це не перешкоджає визнанню цивільного процесуального права, господарського процесуального права, кримінального процесуального права, адміністративного процесуального права самостійними галузями права, оскільки їх норми регулюють цілком однорідні відносини, що виникають у разі звернення особи до суду.

Більшість галузей національного права особливим чином поєднує в собі елементи матеріального і процесуального права, є, так би мовити, матеріально-процесуальними. Наприклад, конституційне право особливим чином поєднує в собі елементи матеріального і процесуального права, але для виділення з конституційного права окремої галузі – конституційно-процесуальної – нині достатніх підстав не існує. До того ж у багатьох випадках поділити норми конституційного права на матеріальні і процесуальні та зосередити останні в одному процесуальному акті практично неможливо, тобто є проблеми кодифікації таких норм тощо. Очевидно, оптимальним варіантом у сучасних умовах може бути виділений конституційний процес у межах конституційного права України. Аналогічна ситуація з фінансовим та трудовим правом. Таке виділення повністю відповідає сучасному науковому розумінню підгалузі права, яка визначається як певна сукупність (об'єднання) правових інститутів,

що об'єктивно складаються в межах однієї галузі права [120, с. 250].

Слід зазначити, що питання щодо визначення предмета господарського (раніше – арбітражного) процесуального права тривалий час у юридичній літературі було дискусійним, оскільки і до сьогодні відсутнє загальноприйняте визначення поняття «господарський процес». Але при цьому не викликає заперечень визнання господарського процесуального права самостійною галуззю права, що об'єктивно підтверджується такими чинниками: чітко визначеною законодавством правовою природою господарського суду як органу правосуддя; правовими нормами, що регулюють їх діяльність і мають свій суб'єкт, об'єкт регулювання та зміст; ці норми закріплюють постадійний розвиток процесу, вони об'єднані в окремі інститути і складають певну систему; наявністю самостійних джерел права, що містять організаційно-правові та процесуально-правові норми [121, с.10–11].

Д. М. Цурка визначає господарський процес як установлений нормами господарського процесуального права порядок досудового врегулювання та судового розгляду господарських спорів. Основним завданням господарського процесу є примирення сторін, а у разі неможливості його досягнення – швидке вирішення спору. Керівним принципом цього процесу є змагальність сторін. Стадіями господарського процесу є досудове врегулювання розбіжностей, подання позову, підготовка справи до розгляду, порушення провадження по справі, винесення рішення; провадження справи в апеляційній та касаційній інстанціях, провадження за нововиявленими обставинами [122]. В. М. Марчук та Л. В. Ніколаєва у своїй праці «Нариси теорії права», відносять господарське процесуальне право до основних галузей права, розглядаючи таку систему як більш-менш стабільну категорію [123, с. 213]. Вони дають таке визначення господарському процесуальному праву: це система норм, що регулюють порядок вирішення господарськими судами усіх рівнів господарських спорів між підприємствами, установами, організаціями, іншими юридичними особами, громадянами-суб'єктами підприємницької діяльності, тобто спорів, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні господарських договорів та з інших підстав [123, с. 220].

Не викликає заперечень виділення в окрему галузь адміністративного процесуального права. Деякі науковці звертають увагу на полігалузевий характер регуляторного впливу адміністративно-процесуальних норм, обґрунтовуючи таку позицію тим, що сфера дії норми адміністративно-процесуального права не вичерпується реалізацією норм однойменної матеріальної галузі. Правозастосовна діяльність суб'єктів управління нерідко стикається з життєвими фактами, вирішення яких може бути здійснене шляхом застосування не лише адміністративно-правових норм, а й норм фінансового, земельного або інших галузей права. Порядок їх реалізації також визначається адміністративно-процесуальними нормами [124, с. 220]. Таким чином, на адміністративно-процесуальні норми покладається завдання обслуговування цілої низки матеріальних галузей.

В. К. Колпаков виділяє адміністративно-деліктні як певний вид процесуальних відносин і вважає, що ці відносини не є управлінськими, тому включення їх до предмета адміністративного права має штучний характер. Тобто адміністративно-деліктне право – це самостійна правова спільність, яка має свої властивості і може характеризуватись як окрема структурна одиниця права (галузь). Змістом названих вище відносин є відповідальність у межах передбачених КпАП стягнень, які застосовуються до правопорушника суб'єктом юрисдикції. Управлінські відносини – ті, що пов'язані, насамперед, з реалізацією організаційної, а не юрисдикційної компетенції [125, с.17–21]. З ним погоджується Кузьменко О., який розглядає адміністративно-деліктне право, що реалізується за допомогою адміністративно-деліктного процесу, як галузь матеріального права та адміністративно-деліктний процес, як відповідну галузь процесуального права, що є самостійною галуззю права, має свій предмет (регулює певну систему суспільних відносин соціально-правової сфери, яка відмінна від інших суспільних відносин якісною характеристикою). Так, предметом примусово-деліктного процесу є відносини, які виникають у результаті здійснення заходів щодо відповідальності за скоєні проступки, а також юрисдикційна діяльність суб'єктів, врегульована процесуальними нормами.

Адміністративно-деліктний процес має набір специфічних ознак, характерних тільки для нього, а саме: особливість матеріально-правових норм і матеріально-правових відносин, реалізація яких здійснюється завдяки цьому процесу; специфіка процесуальних норм та процесуальних відносин, які є його змістом; характер розглядуваних справ та юридичні наслідки їх вирішення.

Таким чином, Кузьменко О. підкреслює унікальність процесуальної діяльності в адміністративному праві, яка, на його думку, повинна складатися з двох видів процесу: управлінського й адміністративного. Адміністративно-деліктний процес займає відокремлену позицію щодо адміністративного права і є галуззю права [126, с. 22–26].

Аналіз тенденцій розвитку адміністративно-деліктних відносин свідчить про наявність динамічних процесів у структурі процесуального права, зокрема в галузі адміністративного права, аналогічні процеси присутні в трудовому і муніципальному праві.

2.5. Система процесуального права України

Питання про нормативне розуміння системи права, зокрема про місце в цій структурі системи процесуального права, складові компоненти системи процесуального права, незважаючи на багатоманітність наукових публікацій і постійну дискусію з цієї проблеми, не втрачають актуальності. Перші спеціальні дослідження проблеми системи права, осмислення її значення для формування, розвитку і практичного функціонування права припадає на кінець 1930-х років і безпосередньо пов'язане з нормативним розумінням права. До того розгляд питань, що стосуються системи права, обмежувався в основному спробами, закріпленими конкретними науковцями (Я. Ф. Миколенко

, Є. Б. Пашуканіс, Б. Б. Черепакін та ін.), дуалістичного поділу права на приватне і публічне. Відтоді проблема системи права посідає одне з основних місць у юридичній науці та практиці. Сучасні вітчизняні науковці схилиються до розуміння системи права як сукупності чинних принципів і норм права, якій притаманна єдність, узгодженість, диференціація і згрупованість норм у відносно самостійні структурні утворення [120, с. 244].

Питання побудови системи процесуального права на сьогодні залишається дискусійним, оскільки серед науковців відсутня єдина точка зору щодо трактування правової категорії «процес», а звідси витікає різне бачення нормативного наповнення процесуального права. Не дивлячись на те, що вчені не прийшли до єдиної думки щодо поняття процесуального права та його системи, всі вони згодні з тим, що охорона суспільних відносин, захист прав, свобод і законних інтересів, а також вирішення суперечок між суб'єктами – одне з основних завдань держави, яке вона виконує, здійснюючи юрисдикційну та іншу охоронну діяльність, за допомогою норм процесуального права [127, с. 10–15].

З огляду на це, в умовах динамічного розвитку сучасної юриспруденції зросла потреба у подальшій розробці наукових положень системи процесуального права. Проблемність та актуальність досліджень і розробок системи процесуального права, крім того, зумовлені діалектичною суперечністю її основних рис – стабільності та динамізму. Для того, щоб об'єктивно охарактеризувати категорію «система процесуального права», необхідно виокремити окремі елементи системи права, які в своїй сукупності утворюють її структуру. Тому приділимо увагу з'ясуванню сутнісних властивостей системи процесуального права шляхом виокремлення її складових елементів та визначення її місця в загальноправовій системі.

Звертаючись до історії цього питання, слід звернути увагу на думку Є. Б. Пашуканіса про те, що в ході історичної еволюції правова форма, поступово розвиваючись, досягає диференційованості і визначеності: «Ця вища стадія розвитку відповідає певним економічним та соціальним відносинам. Водночас ця стадія характеризується появою системи загальних понять, що відображають правову систему як єдине ціле» [128, с. 65]. Наведене положення отримало розвиток у правовій науці наприкінці 1970 – напочатку 1980-х років, коли з'явилися праці С. С. Алексеєва, А. М. Васильєва, В. М. Кудрявцева, Н. І. Матузова, Ю. О. Тихомирова, Л. Б. Тиунової, що були спеціально присвячені поняттю правової системи. Заклавши деякі концептуальні основи дослідження цього питання, науковці залишили поза увагою діапазон застосування поняття «правова система»: в існуючих визначеннях даного поняття змішуються різні методологічні рівні, відсутні єдині основи, наявна різноманітність наукових поглядів. Зокрема М. І. Матузов розглядав правову систему як складне, збірне, багатопланове поняття, що відображає всю сукупність юридичних явищ суспільства [129, с. 18].

В інших дослідженнях розуміння правової системи пов'язане з механічним застосуванням концептуального апарату системного аналізу без розкриття правової специфіки предмета. Наприклад, В. С. Жеребкін наводить наступне визначення: «...Під правовою системою слід мати на увазі передусім

набір чи сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих у напрямку поставленої мети частин, тобто підсистем елементів, яка утворює єдине цілісне правове утворення, якому властиві специфічні, системні, інтеграційні якості та ознаки інформаційної спрямованості» [130, с. 62]. Інші науковці, по суті, ототожнюють систему права із системою правових норм. Наприклад, Д. А. Керімов характеризує правову систему як об'єктивно зумовлене внутрішнє об'єднання в єдине ціле правових норм та їх поділ на галузі і зауважує, що «вершиною багатосистемності є система права, що складається із підсистем – правових норм, інститутів і галузей» [131, с. 278]. При цьому система права – не просто сукупність її підсистем, а система підсистем. Таким чином, формується ієрархія правових систем, що створює чітку побудову правової системності: від основи (система правових норм) через «проміжні поверхи» (система інститутів і галузей права) до її вершини (системи права)» [132, с.253]. Означена точка зору має лінгвістичне підтвердження. Якщо звернемось до словників за тлумаченням поняття «система», то за енциклопедичними словниками, система (англ.: system; нім.: System (n); фр.: systeme (m); пол.: system) – сукупність взаємопов'язаних елементів, утворюючих єдине ціле.

Л. С. Явич характеризує правову систему як структуровану сукупність окремих правових норм, що включає відносно самостійні утворення (інститути, галузі, групи галузей) [133, с. 43]. Подібну думку, що фактично позбавляє шансів для визнання самостійності, поняття «правова система» порівнює з поняттям «система права». Г. В. Мальцев стверджує: «Правова система виступає як внутрішньо поділена ієрархічно побудована цілісність правових норм і правових актів, на основі яких виникають правові інститути і формуються правові уявлення та ідеї» [134, с. 5]. Можна відзначити певні суперечності останнього твердження. По-перше, словосполучення «єдність правових норм і правових актів» не враховує закони формальної логіки, а саме: неприпустимо ототожнювати явища, що відрізняються за природою; по-друге, в цій конструкції визначення автор виводить правові інститути за рамки правої системи.

Інша група авторів (М. І. Матузов, В. К. Бабаєв, В. Н. Протасов) допускають ототожнення понять «правова система» і «механізм правового регулювання». Таким чином, правову систему можна визначити як сукупність внутрішньо сумісних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює необхідний нормативний вплив на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорона і захист) [135, с. 26]. При цьому не входять до змісту цього поняття такі елементи правової реальності, як право свідомість, правова культура, правотворчість, чим автори суттєво обмежують предмет дослідження. До того ж правова система суспільства передбачає не тільки процес впливу юридичних засобів на суспільні відносини, а й результат цього впливу, інакше порушується принцип системності у вивченні правової дійсності.

Підхід до правової системи через характеристику її як «всього правового» можна визнати панівним у правовій науці. Тому можна погодитися з думкою російського науковця В. Н. Княгиніна: «Термін «правова система» неза

лежно від того, який зміст у нього вкладається, використовується для позначення певної правової «тотальності», що охоплює сукупність усіх правових явищ у її цілісності, незалежно від того, чи це цілісність абстрактної теоретичної моделі правової дійсності, чи цілісність правового життя конкретної країни, нації» [136, с. 14].

У науковій літературі структура цього феномену аналізується, як правило, лише в плані його елементного складу; зв'язки між цими елементами ще недостатньо досліджені. На нашу думку, теорія правової системи знаходиться на такому рівні наукової розробки, що розкриття навіть її компонентного складу є досить складним завданням. Виділення структури правової системи не може відбуватися довільно, оскільки, як і будь-яка структура, має об'єктивний характер. При її дослідженні необхідно орієнтуватися на структуру правового життя суспільства.

Таким чином, структура правової системи – певна частина реальної структури правової сфери суспільного життя, що відображає сукупність взаємозв'язків між її функціональними компонентами. Компонентами системи права є усі види юридичних норм у своїй єдності і погодженості та диференціація їх за галузями, підгалузями та інститутами [70, с. 259].

Основним і первинним складовим елементом структури системи права виступає правова норма як початкова частина права, що становить вихідний від держави, загальнообов'язковий, формально визначений припис, який виступає державним регулятором суспільних відносин, захищається та охороняється всіма заходами легального державного впливу аж до примусу. У структурі права взаємодіють два види правових норм – матеріальні та процесуальні. У сучасній теорії права прийнято вважати, що матеріальні приписи первинні, процесуальні – опосередковані, підлеглі матеріальним і спрямовані на їх забезпечення [137, с. 6–10]. Відповідно до цього уявлення пріоритет у системі українського права надається нормам матеріального права, які визначають певні варіанти правомірної поведінки і саме з ними пов'язується встановлення правопорядку в суспільстві. Але належна реалізація матеріальних норм і встановлення правопорядку в значній мірі пов'язані з процесуальними нормами. Саме норми процесуального права дозволяють забезпечити нормальний розвиток суспільних відносин, а коли це з яких-небудь причин не вдалося, вони сприяють витісненню негативних соціальних зв'язків.

Норми вітчизняного процесуального права є первинною «цеглинкою» побудови системи процесуального права України, вони належать до різних галузей та відрізняються за характером забезпечення матеріально-правових відносин, здебільшого мають стабільний зміст і призначення; у своїй сукупності їх слід розглядати як цілісну, динамічну систему. Таку систему в науковій літературі іменують процесуальним правом або, як вважав В.М. Горшенев, загальним юридичним процесом.

Вважаємо, що ототожнення вказаних понять може призвести до термінологічної плутанини, звідси виникає потреба в їх розмежуванні. У першу чергу, слід відмітити що на сьогодні визначення категорії «загальний юридичний процес» у теорії держави і права залишається дискусійним, хоча

концептуальне оформлення понять юридичних процесу і процедури у теорії юриспруденції розпочалося та окреслилось у своїх загальних рисах понад століття тому. Це, у свою чергу, дало привід авторам деяких тлумачних словників розглядати слова «юридичний процес» та «юридична процедура» не як похідні від відповідних соціальних категорій, а як такі, що мають відносно відокремлене значення. Р. С. Алімов виділяє такі визначальні ознаки процедури: по-перше, це впорядковані, послідовні дії; по-друге, всі ці дії, спрямовані на досягнення певної мети (оформлення, виконання, здійснення, обговорення і т. д. будь-якої справи), – зазначаючи далі, що «сутність, субстанцію... будь-якої процедури, складають дії суб'єктів» [138, с. 10].

О. В. Кузьменко зауважує, що на відміну від процесу, у процедурі неможливо віднайти умови, що забезпечують трансформацію вихідного пункту у наслідок. Врешті-решт, процедура не є рухом або діяльністю. Вона становить собою лише процесуальні етапи. Точніше кажучи, процедура – це розташовані на часовому проміжку віхи, від яких і до яких здійснюється розвиток явища, його прогрес або регрес [90, с. 21].

Ми вважаємо, що слід розглядати юридичну процедуру як елемент процесу, один з його невід'ємних атрибутів, цей підхід підтверджується філософським тлумаченням категорії «процес»: «Процес як явище об'єктивної дійсності характеризується діалектичною єдністю перервності та безперервності» [139, с. 423]. Саме таку перервність процесу і репрезентує явище процедури.

Оскільки процесуальні норми містяться як у традиційно процесуальних галузях національного права (кримінальний процес, цивільний процес, господарський процес, адміністративний процес), так і в інших галузях (конституційне право, фінансове право, трудове право, муніципальне право, митне право, та ін.), можна зробити висновок про подібність їх системних властивостей, їх спільність у специфіці призначення, про те, що вони є лише компонентами загальної системи. Спільність призначення процесуальних норм проявляється в потребі реалізації відповідних матеріальних норм.

Для розуміння системних властивостей чинних процесуальних норм (першого складового компонента системи процесуального права) особливого значення набуває їх класифікація за принципом загальних, спеціальних та виключних норм. Відповідно до загальноприйнятої доктрини, «загальні процесуальні норми» стосуються всіх видів процесуальної діяльності та регулюють процесуальні правовідносини всіх видів судочинства на всіх його стадіях. До «спеціальних процесуальних норм» належать норми, які регулюють процесуальні правовідносини тільки в обмеженій сфері. Нарешті, «виключні процесуальні норми» доповнюють загальні та спеціальні норми; при цьому вони встановлюють винятки з правил, передбачених загальними та спеціальними процесуальними нормами.

У рамках традиційно процесуальних галузей простіше прослідкувати підстави об'єднання процесуальних норм в підгалузі та інститути, виходячи з структурної побудови кодифікованих нормативних джерел. За загальнотеоретичним підходом, процесуальні галузі права визначають

процедуру реалізації матеріального права і є похідними від нього, до них відносять цивільне процесуальне право, адміністративне процесуальне право, кримінальне процесуальне право, господарське процесуальне право. Процесуальні галузі права мають свій предмет регулювання, який відрізняється від предмета регулювання матеріальних галузей права. Ним є організаційні відносини, які формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів, пов'язаної із застосуванням норм матеріального права.

Звісно, що наявність процесуальних норм у вітчизняній правовій системі не обмежується традиційно процесуальними галузями, оскільки процесуальні норми регулюють широкий спектр суспільних відносин, відіграють вельми важливу роль у забезпеченні оптимальних умов правового регулювання, несуть основне навантаження нормативного способу забезпечення законності, гарантування захисту прав, свобод і законних інтересів громадян. Зрозуміло, що сьогодні неможливо тільки за змістом матеріальних галузей права робити висновок про демократичність правової системи. Такий висновок можна робити і за аналізом кількості процесуальних норм, закріплених у законодавстві, та проаналізувавши реальність, ступінь надійності демократичного механізму їх реалізації.

Питання підстав об'єднання процесуальних норм у процесуальні інститути серед матеріально-правових галузей викликає певну спірність. І. А. Галаган відзначив, що в будь-якій матеріально-правовій галузі наявні процесуальні утворення (інститути) або навіть процесуальні норми, які, будучи укріпленими, в зміст матеріально-правових інститутів, тим не менше, виконують важливі функції процедурного забезпечення реалізації останніх [110, с. 46]. Саме специфічність однієї групи суспільних відносин порівняно з іншими є причиною виникнення відповідних нормативно-правових інститутів. Поряд з цим є й інститути, які регулюють одне відокремлене специфічне суспільне відношення або навіть один з його елементів.

Вважаємо, що правовий інститут процесуального права доцільно розглядати як відносно невелику спільність норм, специфіка й автономність якої може існувати як у рамках однієї процесуальної галузі права, так і виходити за межі однієї галузі права (це стосується, в першу чергу, матеріальних галузей). При цьому окремі так звані змішані (комплексні) інститути можуть містити норми, характерні для різних галузей права. Наприклад, інститут, що встановлює відповідальність за вчинення дисциплінарних порушень, належить до сфери трудового права, оскільки в основі інституту лежать владні повноваження адміністрації підприємства, її компетенція застосовувати дисциплінарні заходи до правопорушників. Однак трудові спори з питань накладення таких стягнень можуть розглядатися судовим органом за правилами цивільно-процесуального законодавства, тобто іншої галузі права. Наявність змішаних інститутів пояснюється тим, що однорідність відносин, які регулює галузь права, зовсім не є стерильною. У ній завжди присутня певна кількість відносин, які відрізняються за сутністю і формою, але близько пов'язані за своїм призначенням. Таким чином, існують

інститути традиційно процесуальних галузей права та комплексні (змішані) інститути, як системоутворюючі компоненти процесуального права.

Російський науковець Є. Г. Лук'янова вперше у 2000 році, розглянула об'єднання норм різногалузевого процесуального права за загальними системоутворюючими ознаками і зробила висновок, що вони займають у структурі права особливе місце – правового блоку, який є вторинним комплексним утворенням у структурі права, сукупністю правових норм, що регулюють комплекс суспільних відносин, об'єднаних близькістю своїх об'єктивних властивостей та методів правового регулювання. Правові норми, що утворюють правовий блок мають свої особливості, але разом з тим об'єднуються єдністю мети, завдань і функцій у структурі права [50, с. 126].

Можна зробити висновок, що система процесуального права – це певним чином впорядкована система процесуальних норм права. Таке спостереження підтверджує визначення, яке свого часу дав Л. С. Явич. «Правова система, – писав він, – це право кожної країни або міжнародне право, яке розглядається з погляду єдності норм, що його становлять, а також їх підрозділи – відносно самостійні малі та великі групи, що наділені усталеною цілісністю» [140, с. 126].

Система процесуального права виступає як модель правового регулювання, що має науковий характер побудови, практичний напрям та мету. Науковість характеру полягає в тому, що система повинна будуватися на основі результатів наукового дослідження закономірностей правового регулювання суспільних відносин, тобто аналізу об'єктивних факторів детермінації суспільних відносин і можливостей їх суб'єктивної модифікації. Практичний напрям і мета виражаються в тому, що їх функціонування має на меті підтримання внутрішніх несуперечностей і оптимально регулюючої суспільні відносини системи законодавства. Суттєвою особливістю структури процесуального права є її цілісний характер.

Система процесуального права в цілому є багаторівневою системою, що містить норми права, процесуальні інститути та їх об'єднання, а також інші структурні підрозділи, виокремлення кожного з яких як складових компонентів цієї системи зумовлюється диференціацією системи процесуальних правовідносин. Система процесуального права є вторинним комплексним утворенням у структурі вітчизняного права, складається із сукупності правових норм, що регулюють комплекс суспільних відносин та об'єднуються близькістю своїх об'єктивних властивостей і методів правового регулювання.

Висновки до розділу 2

Серед багаточисленних теоретико-правових течій, поглядів, міркувань та уявлень можна виділити три напрямки теоретичного розуміння процесуального права, в основі яких лежить широта змістовного наповнення предмета процесуального права.

1. Теорія «вузького» трактування процесуального права виходить з включення до предмета регулювання сукупності процесуально-правових

суспільних відносин, пов'язаних із судочинством та спрямованих на його здійснення, а тому об'єднує самостійні процесуальні галузі права (цивільне процесуальне, кримінальне процесуальне, господарське процесуальне, адміністративне процесуальне), що містять процесуальні норми, спрямовані на реалізацію матеріальних норм з відповідних галузей матеріального права.

2. Теорія «розширеного» трактування процесуального права охоплює не тільки правовідносини, пов'язані із судочинством та спрямовані на його здійснення, а і інші відносини, пов'язані з процесом застосування норм матеріального права. Таке розуміння процесуального права об'єднує норми різної галузевої приналежності, які спрямовані не тільки на забезпечення процесу судочинства, а і реалізації інших організаційно-правових форм діяльності щодо застосування норм матеріального права, а тому «розширене» трактування процесуального права включає процесуальні норми, що містяться як у процесуальних, так і в матеріальних галузях (трудова, муніципальна, фінансова та ін.).

3. Теорія «широкого» трактування процесуального права включає в себе всі види правової процедурно-процесуальної діяльності в державі, в тому числі правотворчій та правозастосовчій процеси.

Більше схилившись до концепції «широкого» розуміння процесуального права, автор роботи пропонує таке визначення процесуального права: це – складне за змістом і структурою організаційно-процедурне право, яке об'єднує правові галузі, що регламентують правові процедури при вирішенні спорів або визначенні відповідальності за правопорушення, і покликане забезпечити діяльність щодо застосування норм матеріального права стосовно конкретних життєвих обставин.

Норми вітчизняного процесуального права є первинною «цеглинкою» побудови системи процесуального права, вони належать до різних галузей та відрізняються за характером забезпечення матеріально-правових відносин, здебільшого мають стабільний зміст і призначення, і в своїй сукупності їх слід розглядати як цілісну динамічну систему.

Процесуальні норми наділені загальними ознаками, притаманними для усіх норм права, але, досліджуючи специфіку процесуальних норм, можна виділити такі особливості (ознаки) процесуальних норм:

1. Процесуальна норма права втілює волю тих прошарків населення, які наділені найбільшими можливостями впливати на правоутворення.

2. Процесуальна норма права встановлюється уповноваженими державою органами й охороняється примусовою силою держави.

3. Процесуальна норма має загальнообов'язковий характер, оскільки становить правило поведінки загального характеру, обов'язкове для виконання, кожен раз, коли настають вказані в нормі умови. Умови, що викликають дію норми, можуть бути типовими, часто повторюваними, а можуть існувати – як виключення з правил.

4. Приписи процесуальних норм формально визначені, що є визнанням такої властивості норм, як їх текстуальна визначеність. Точність приписів процесуальних норм є бажаною, а не фактичною властивістю, скоріше для

норм цього виду притаманна максимальна наближеність до абсолютності формулювання установлення.

Процесуальні норми містяться як у традиційно процесуальних галузях національного права (кримінальний процес, цивільний процес, господарський процес, адміністративний процес), так і в інших галузях (конституційне право, фінансове право, трудове право). Розглянуті окремі процесуальні норми, що опосередковують застосування галузевих матеріально-правових норм, є лише компонентами загальної системи. Тому всім їм притаманні подібні системні властивості, спільність у специфіці призначення. Отже, процесуальні норми, формуючи організаційно-процесуальну діяльність, повинні визначати тип процесуальних чи організаційних відносин, їх цільове призначення, суб'єктний склад, вид дій, що здійснюються учасниками процесу, послідовність здійснення цих дій, строки і місце здійснення дій у юридичному процесі, правові засоби, що забезпечують функціонування процесу.

Процесуальні норми об'єднуються в процесуальні інститути за спільною (найближчою) метою правового регулювання, тому на сьогодні прийнято вважати головними системоутворюючими критеріями такого об'єднання предмет правового регулювання як матеріальний критерій розподілу права на структурні елементи та метод правового регулювання, під яким розуміється сукупність прийомів, способів і засобів впливу права на суспільні відносини.

Вважаємо, що правовий інститут процесуального права доцільно розглядати як відносно невелику спільність норм, специфіка й автономність якої може існувати як у рамках однієї процесуальної галузі права, так і виходити за межі однієї галузі права (це стосується, в першу чергу, матеріальних галузей). При цьому окремі так звані змішані (комплексні) інститути можуть містити норми, характерні для різних галузей права. Наявність змішаних інститутів пояснюється тим, що однорідність відносин, які регулює галузь права, зовсім не є стерильною. У ній завжди присутня певна кількість відносин, які відрізняються за сутністю і формою, але близько пов'язані за своїм призначенням. Так, у цивільному праві завжди присутні норми конституційного, адміністративного, фінансового цивільного процесуального та інших галузей законодавства. У трудовому праві – норми конституційного, адміністративного, цивільного і цивільно-процесуального законодавства.

Таким чином, існують інститути традиційно процесуальних галузей права та комплексні (змішані) інститути як системоутворюючі компоненти процесуального права.

Вищезазначені критерії безпосередньо стосуються підстав утворення галузей та підгалузей права. Вважаємо за доцільне розглядати предмет процесуального права як сукупність суспільних відносин, покликаних забезпечити реалізацію норм матеріального права, що, в свою чергу, забезпечує функціонування матеріальних галузей права – цивільного, земельного, кримінального тощо. Проте це не перешкоджає визнанню цивільного процесуального права, господарського процесуального права,

кримінального процесуального права, адміністративного процесуального права самостійними галузями права, оскільки їх норми регулюють цілком однорідні відносини, що виникають у разі звернення особи до суду. Будь-яка самостійна галузь права має свою сферу правового регулювання, що реалізується в певному юридичному порядку, встановленому відповідними процесуальними нормами, тобто реалізується завдяки процесу, який виступає як окрема процесуальна галузь. Більшість галузей національного права особливим чином поєднує в собі елементи матеріального і процесуального права, є, так би мовити, матеріально-процесуальними.

Система процесуального права виступає як модель правового регулювання, що має науковий характер побудови, практичний напрям та мету. Науковість характеру полягає в тому, що система повинна будуватися на основі результатів наукового дослідження закономірностей правового регулювання суспільних відносин, тобто аналізу об'єктивних факторів детермінації суспільних відносин і можливостей їх суб'єктивної модифікації. Практичний напрям і мета виражаються в тому, що їх функціонування має на меті підтримання внутрішніх несуперечностей і оптимально регулюючої суспільні відносини системи законодавства. Суттєвою особливістю структури процесуального права є її цілісний характер.

Система процесуального права в цілому є багаторівневою системою, що містить норми права, процесуальні інститути та їх об'єднання, а також інші структурні підрозділи, виокремлення кожного з яких як складових компонентів цієї системи зумовлюється диференціацією системи процесуальних правовідносин. Система процесуального права є вторинним комплексним утворенням у структурі вітчизняного права, складається із сукупності правових норм, що регулюють комплекс суспільних відносин та об'єднуються близькістю своїх об'єктивних властивостей і методів правового регулювання.

РОЗДІЛ 3 ТЕХНІКО-ЮРИДИЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

3.1. Механізм процесуально-правового регулювання

Існуюча в суспільстві система процесуально-правових відносин постійно потребує правового впливу. Форми та методи цього впливу змінюються залежно від суспільних потреб, що обумовлює необхідність постійної уваги правознавців до аналізу і розробки нових та ефективних процесуально-правових засобів регулювання, які в сукупності часто позначають терміном «механізм правового регулювання». На сьогодні в науковій юридичній літературі відчувається гострий дефіцит комплексних досліджень, які присвячені проблемам загального процесуально-правового впливу та процесуально-правового регулювання. Радянський науковець Н. Г. Александров у своїх дослідженнях обґрунтував ідею механізму впливу права на суспільні відносини в перехідний період від соціалізму до повної побудови комунізму [141, с. 183–196], а С. С. Алексеев, дослідив характеристику та визначив конструкцію механізму правового регулювання соціалістичної держави [142, с. 146]. Слід зауважити, що комплексні дослідження процесуально-правового механізму в Україні відсутні, тому можна відзначити роботу російських вчених: В. М. Протасова «Основи загальноправової процесуальної теорії» [48, с. 134], в якій обґрунтовується необхідність виділення правової категорії процесуально-правового механізму, формулюється поняття та структура процесуально-правового механізму, але не характеризуються його елементи; та посібник Є. Г. Лук'янової «Теорія процесуального права», в якому розглядається поняття, ознаки, елементи механізму процесуально-правового регулювання сучасного російського процесуального права [50, с. 132]. В Україні це питання піднімалося лише в рамках галузевих досліджень та на рівні загального аналізу правового регулювання, форм та механізмів реалізації права [123, с. 228–243]. Можна константувати, що за перехідного правостановлення в національному праві механізм процесуального регулювання є однією з новітніх категорій у правовій науці, що потребує окремого, глибокого теоретичного дослідження, тому спробуємо сформулювати визначення поняття механізму процесуально-правового регулювання та дослідити його елементарну будову шляхом комплексного аналізу наукових підходів до розуміння механізму правового регулювання та процесуально-правового регулювання, приділяючи при цьому особливу увагу виявленню елементарної будови механізму процесуально-правового регулювання.

Перш ніж перейти до розгляду механізму процесуально-правового регулювання, слід здійснити огляд наукових підходів до розуміння категорії механізму правового регулювання.

Л. Б. Тіунова відзначає, що механізм правового регулювання є правовою системою, що розглядається з точки зору функціонування, тобто у динамічному, функційному аспекті [143, с. 29]. Їй заперечують М. С. Кельман

та О. Г. Мурашин, які вважають що категорії «механізм правового регулювання» та «правова система» співвідносяться між собою як частина і ціле, тому що правова система більш ширше поняття, вміщує разом із категорією «механізм правового регулювання» й інші категорії: «право», «юридичну практику», «панівну правову теорію», «ідеологію». М. С. Кельман і О. Г. Мурашин розглядають механізм правового регулювання як єдину систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється результативне правове впорядкування суспільних відносин та подолання перепон, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [70, с. 372–373].

О. Скакун вважає, що під механізмом правового регулювання слід розуміти різні елементи правової системи, які здійснюють регулятивний вплив на суспільство, ними є сукупність правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує конфлікти, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері [144, с. 166–170]. Такий підхід підтримують О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко, пропонуючи відмовитись від розуміння цього механізму тільки як діяльності законодавця, котрий формує норму права, надає їй уповноважуючого, зобов'язуючого чи забороняючого характеру, та лише як виконання правового припису, підпорядкування забороні суб'єктами, яких цей припис стосується [145, с. 115].

Дещо інший підхід до поняття механізму правового регулювання має А. Малько, який розглядає його як певну систему юридичних засобів, організованих послідовно, що мають на меті подолання перешкод, які стають на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [146, с.68].

В. Нерсисянц, розглядаючи дієвість права, виділяє статичну та динамічну складові правового регулювання. Статична має місце у тому разі, коли норма права існує в абстрактно-загальній формі, не застосовується до певної поведінки суб'єкта у певних умовах. Динамічна складова знаходить прояв за умови, що норма права набуває конкретизованої форми та застосовується до конкретної поведінки конкретної особи. Статика та динаміка права виступають як дві взаємопов'язані, доповнюючі стадії і форми прояву єдиного процесу правової реалізації. На підставі наведених міркувань В. Нерсисянц формує таке визначення механізму правового регулювання: це – механізм абстрактно-загальної правової регуляції, конкретизований та індивідуалізований застосовно до конкретно визначеного випадку (і форми) прояву юридичної сили діючого права [147, с.476].

Узагальнюючи наведені наукові погляди, можна дійти до висновку, що за допомогою механізму правового регулювання обґрунтовується необхідність здійснення правового регулювання в суспільстві, впорядковуються явища правової дійсності, забезпечується їх єдність, взаємозв'язок та взаємодія, відбувається процес трансформації правових приписів щодо реальної поведінки суб'єктів права.

Переходячи до характеристики процесуально-правового механізму, слід зазначити, що на сьогодні уявлення про процесуальне право як про об'єкт

загальноправової теорії почало стверджуватись у вітчизняній науковій свідомості. У сучасній теорії права прийнято вважати, що матеріальні приписи первинні, процесуальні – опосередковані, підлеглі матеріальним і спрямовані на їх забезпечення. Відповідно до цього уявлення пріоритет у системі українського права надається нормам матеріального права, які визначають певні варіанти правомірної поведінки, і саме з ними пов'язується встановлення правопорядку в суспільстві [148; 149]. Але належна реалізація матеріальних норм і встановлення правопорядку в значній мірі пов'язані з процесуальними нормами.

Для формування визначення процесуально-правового механізму беремо за основу розглянуті положення про механізм правового регулювання.

Оскільки процесуальне право в структурі права виконує серйозне навантаження, то його механізм відрізняється крайньою складністю. Отож спробуємо надати визначення процесуально-правовому механізму та виділити його структурні елементи.

Процесуально-правовий механізм вступає в дію на деяких етапах загального правового регулювання, у випадках виникнення перешкод нормальній реалізації правових норм і має охоронну спрямованість. Він є елементом загального механізму правового регулювання, відносно самостійною підсистемою правових засобів, за допомогою якої упорядковується охоронна діяльність уповноважених органів у галузі юрисдикційного правозастосування [150, с. 25–30].

В. М. Протасов зазначав, що категорія «процесуально-правовий механізм» дозволяє адекватно відобразити одну з найважливіших правових підсистем, повніше виявити особливості процесуальних явищ, глибше зрозуміти природу юридичного процесу через вивчення його взаємозв'язків з іншими процесуальними явищами [48, с. 100].

Є. Г. Лук'янова визначає процесуально-правовий механізм як динамічну систему правових засобів, за допомогою якої упорядковується охоронна діяльність уповноважених органів в галузі юрисдикційного правозастосування [50, с. 146].

Виходячи з теорії «широкого» розуміння процесуального права, можна сформулювати таке визначення: процесуально-правовий механізм – це сукупність процесуально-правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує спори, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері, а при його відсутності виконує правоохоронну функцію.

Характеристика механізму правового регулювання дозволяє встановити його складові елементи, забезпечити їх єдність та взаємоузгодженість. Потреба у різних правових засобах обумовлюється неоднозначністю задоволення інтересів різних суб'єктів права. Слід зазначити, що ці засоби як певні інструменти правового впливу повинні бути різноманітними та взаємопов'язаними, бути певною системою й у своїй сукупності спрямовуватися на досягнення ефективності правового регулювання.

О. В. Зайчук і Н. М. Оніщенко, характеризуючи сучасні підходи до визначення елементів механізму правового регулювання, виділяють такі два види підходів [145, с. 119]. Перший з них – широкий підхід, що характеризується наявністю сукупності елементів, які беруть участь у процесі впорядкування суспільних відносин, а саме: норма права, яка визначає моделі можливої та необхідної поведінки суб'єктів суспільних відносин; нормативно-правовий акт – юридичний документ, що надає правовій нормі формально-визначеного, офіційного та обов'язкового характеру; юридичні факти – конкретні життєві обставини, які спричиняють дію норми права; правовідносини – різновид суспільних відносин, що регламентуються правовою нормою та виконують функцію взаємодії правової норми з конкретним суб'єктом і функцію визначення конкретної поведінки для персоніфікованих суб'єктів; тлумачення – діяльність із визначення дійсного змісту норми права у разі її незрозумілості чи невідповідності вимогам юридичної техніки; реалізація права як можливість втілення правової норми шляхом дотримання, виконання, використання та застосування; законність як один з принципів реалізації правових приписів через дотримання вимог норми права суб'єктами права; правосвідомість як рівень усвідомлення суб'єктами права правових приписів; правова культура як різновид загальної культури, що складається з духовних та матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності; правомірна поведінка – усвідомлена діяльність суб'єктів, яка відповідає нормі права та соціально корисній меті і знаходиться в установлених законодавством межах; протиправна поведінка – та, що протирічить правовим приписам; юридична відповідальність – це міра державного примусу (особистого, майнового чи організаційного характеру), яка застосовується до суб'єктів, котрі вчинили правопорушення, та пов'язана з покладенням на них нового додаткового обов'язку. Серед прихильників такого підходу можна відзначити Л. Б. Тіунову, В. М. Протасова, В. Б. Ісакова.

Другий підхід до елементної будови механізму правового регулювання є вузьким та включає лише елементи, які складають основу регулятивної функції права. Серед них виділяють норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізацію права, законність. Кожен з елементів цієї системи виконує специфічну функцію у задоволенні інтересів суб'єктів, у регулюванні суспільних відносин, у досягненні ефективності правового регулювання. Серед прихильників такого підходу можна відзначити Ю. А. Тіхомірова, В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєву, С. С. Алексєєва.

С. В. Бобровник поділяє елементи механізму правового регулювання на основні та факультативні та пов'язує їх із стадіями механізму правового регулювання [151, с. 216].

Розмежування обов'язкових та факультативних елементів механізму правового регулювання дає можливість за допомогою норми права контролювати модель обов'язкової, дозволеної поведінки різних суб'єктів правовідносин. Обов'язкова стадія передбачає необхідність врегулювання певних суспільних відносин.

Якщо звернутися до поділу правового механізму на структурні елементи в монографії С. С. Алексєєва «Механізм правового регулювання в соціалістичній державі», то можна прослідкувати виділення трьох основних елементів у механізмі правового регулювання: 1) юридичні норми; 2) правові відносини; 3) акти реалізації прав та обов'язків – факультативний елемент (акти застосування права).

Дещо інший погляд на будову механізму правового регулювання має В. Б. Ісаков, який вважає, що поняття «механізм правового регулювання» охоплює взяті в єдності систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини, – це норми права, юридичні факти та акти застосування права, правовідносини, акти реалізації прав та обов'язків [152, с. 246].

Складністю відрізняються й елементи, складові механізму процесуального регулювання. Є. Г. Лук'янова виділяє такі обов'язкові елементи в механізмі процесуально-правового регулювання: норми права, юридичні факти, правовідношення – та факультативний елемент (акти застосування права) [63, с. 8].

Виходячи з видів елементів механізму правового регулювання, розглядаючи процесуальне право як вторинне комплексне утворення національної правової системи, спробуємо виділити структурні елементи механізму процесуального регулювання.

- 1) відповідні до кожного випадку процесуально-правові норми;
- 2) юридичні факти як конкретні життєві обставини, що тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення процесуальних правовідносин (фактична система процесуально-правового механізму);
- 3) процесуальні правовідносини, які врегульовуються нормами процесуального права і виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів.

Усі ці елементи мають складну побудову, оскільки юридичний процес, що виникає по конкретній справі, обслуговується не окремими нормами, а сукупністю норм, що регламентують відповідний процес. В основі динаміки правовідносин знаходиться не один, а сукупність юридичних фактів. Сам юридичний процес складається з комплексу процесуальних правовідносин і розвивається постадійно. Процесуальні правовідносини мають свій склад: суб'єкти, об'єкт (об'єкти), зміст – і можуть розглядатися як динамічний, зв'язок між суб'єктами, спрямований на досягнення певної мети.

Удосконалення основних елементів механізму процесуального регулювання є першочерговим завданням правової науки. Особливої уваги заслуговує фактична система механізму процесуального регулювання, оскільки цьому елементу процесуально-правового механізму приділялося в теорії явно недостатньо уваги. Важливою особливістю механізму процесуального регулювання є релятивність (відносність) складових його елементів. На рівні процесуально-правового механізму в цілому вона виявляється у взаємоперетворенні одних його елементів в інші. Так, у процесуальному механізмі юридичні факти і правовідносини можуть «мінятися місцями», правовідносини здатні виступати в

ролі юридичних фактів. На рівні окремих елементів, релятивність виявляється, зокрема, в тому, що процесуальна норма-розпорядження може виступати як гіпотеза, диспозиція або як санкція.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли до висновку, що процесуально-правовий механізм – це сукупність процесуально-правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує спори, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері, а при його відсутності виконує правоохоронну функцію. Процесуально-правовий механізм складається з таких складових: відповідні до кожного випадку процесуально-правові норми; юридичні факти як конкретні життєві обставини, що тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення процесуальних правовідносин (фактична система процесуально-правового механізму); процесуальні правовідносин, які врегульовуються нормами процесуального права і виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів. Виділені елементи мають складну побудову, обумовлену складністю процесуально-правового регулювання суспільних відносин.

Отримані висновки сприятимуть подальшому з'ясуванню особливостей будови процесуально-правового механізму.

3. 2. Проблеми теорії та практики правотворення

У вищевикладених матеріалах роботи вказувалось на розбіжності наукових поглядів щодо класифікації правотворчого процесу як одного з видів юридичного процесу, що отримало як підтримку, так і заперечення серед теоретиків права. Фахівці, які заперечують таке віднесення, вважають, що така класифікація не дає змоги встановити функціональний зв'язок юридичного процесу з механізмом правового регулювання, а також уявити юридичний процес як систему. Крім того, виникає питання співвідношення категорій «процесуальне право» та «правотворчи процес».

Вважаємо, що правотворення має подвійну правову природу: з одного боку виступає як суспільне явище, що дає життя праву, породжує, формує і оформлює його [70, с. 242], а з іншого – як вид юридичного процесу, оскільки процес правоутворення, не відбувається хаотично, а здійснюється у межах певної процедури, що має відповідне правове регулювання. Тому саме широке розуміння сутності процесуального права включає до його предмета правотворення та правозастосування. Нагадаємо, що наведені міркування виходять з розглянутого в роботі розуміння категорій «процес» і «процедура» як співвідношення змісту та форми. Таке розуміння перебуває у гармонії з визначенням правотворчого процесу, яке наводять М. С. Кельман, О. Г. Мурашин; це – юридично встановлена процедура діяльності суб'єктів правотворчості, порядок формування і закріплення їх волі у загальнообов'язкових юридичних приписах, упорядкованій системі стадій діяльності зі встановлення, зміни чи скасування правових норм [70, с. 248].

Якщо поглянути на правотворення з позиції формування процесуального права як вторинного утворення у національній правовій системі, то в першу чергу, нас зацікавлять специфіка та передумови виникнення процесуальних норм. Тому в цьому підрозділі роботи ставимо за мету розглянути загальний порядок та специфіку формування процесуального права шляхом дослідження етапів його формування та особливостей утворення процесуальних норм в окремих галузях.

Усі науковці погоджуються з тим, що нормоутворення є важливим складовим компонентом процесу правоутворення. Як справедливо зазначає Г. Шевченко, перетворення принципу верховенства права у реальність, забезпечення гармонійного вираження у правових нормах об'єктивних потреб суспільного розвитку є найвищою метою нормотворчості, діяльності, яка полягає у формуванні, систематизації, прийнятті та оприлюдненні нормативно-правових актів [153]. У теоретичних джерелах можна знайти таке визначення: правоутворення – це правове поняття, що охоплює різні форми та способи виникнення і буття права – його упорядкування і розвитку, зокрема його зовнішнє відображення в письмових правових документах (нормативних договорах, судових прецедентах тощо), існування у ненормативному вигляді (правосвідомість, правові принципи, правові теорії і концепції, конкретні правовідносини тощо), процеси виникнення правових моделей поведінки та їх фактичної реалізації [70, с. 242–247].

Таким чином, можна зробити висновок, що правотворення як процес виникнення і становлення права складається з трьох етапів:

1) формування певних суспільних відносин в громадському житті, які у результаті багаторазового повторення набувають нормативного характеру, тобто відбувається їх самоврегулювання;

2) узагальнення державою конкретних правових відносин, що виникли еволюційним шляхом, формулювання відповідних правил поведінки загального характеру та їх відображення у нормативно-правових актах чи інших правових документах;

3) втілення формалізованих правових норм у конкретні суспільні відносини, але вже більш упорядковані, стабільні, захищені.

Правотворча діяльність є складним соціально-правовим явищем і може поділятися на види за суб'єктами і засобами формування норм права.

Якщо розглянути процес формування права з практичної точки зору, то нормотворення – є базовим процесом, що починається з нормопроекування. Законодавство, що регулює нормопроектний процес, базується на чинній Конституції України. Конституційні принципи та конкретні норми Основного Закону діють відповідно до верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу, закони приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ст. 8), органи державної влади (у тому числі Верховна Рада, Президент, Уряд, Конституційний Суд та ін.) мають здійснювати свої повноваження у встановлених Основним Законом межах і відповідно до законів України, у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України (статті 6, 19).

Для безпосередньої роботи над законопроектами важливе значення мають положення Регламенту Верховної Ради України, у якому міститься окрема глава з назвою «Розробка проектів законів». Вона орієнтує на таке:

- розробка проектів законів здійснюється за правом, визначеним законом (відповідно до ст. 93 Конституції право законодавчої ініціативи належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України), за дорученням Верховної Ради, на замовлення на договірній основі, а також в ініціативному порядку;
- розробка законопроекту про Державний бюджет є обов'язком Кабінету міністрів України, передбаченим законом [154, с. 5].

Властивості правотворчого процесу, його механізм залежать від об'єкта та предмета регулювання. Можна визначити переважно процесуальний характер норм, що регулюють правотворчий процес. Розглянемо приклад. Так, підготовка проекту Державного бюджету, яка враховує загальноправові вимоги, має в той же час деякі особливості. Відповідно до Закону «Про бюджетну систему України», Бюджетного кодексу, основних напрямів бюджетної політики, визначених Верховною Радою (бюджетна резолюція), Уряд організує розробку Держбюджету на кожний наступний рік. Головним розробником проекту Держбюджету є Мінфін, яке діє з урахуванням пропозицій органів державної влади, Національного банку. Проект Державного бюджету вноситься Мінфіном до Кабінету Міністрів до 15 серпня поточного року, розглядається урядовими комітетами і до 25 серпня подається для розгляду на засіданні Кабінету Міністрів. Останній розглядає на своєму засіданні проект Закону України «Про Державний бюджет України» на наступний рік, приймає рішення щодо його схвалення і не пізніше 15 вересня подає до Верховної Ради. Можна відзначити важливість дотримання процесуального порядку процедури розробки та розгляду проекту Державного бюджету, що забезпечується регулюванням відповідних процесуальних норм, а оскільки Закон України «Про Державний бюджет України» в свою чергу, передбачає порядок реалізації основного фінансового плану держави, тобто, в свою чергу, містить норми, що регулюють процедуру, то можна спостерігати породження одними процесуальними нормами інших.

Особливість законотворчого процесу полягає в тому, що й сам законодавчий орган, тобто Верховна Рада, може доручити розробку проекту закону (його структурної частини) відповідному комітету або тимчасовій спеціальній комісії Верховної Ради, а також уряду [155, с. 196–214]. Крім того, в ініціативному порядку законопроекти мають право розробляти громадяни і юридичні особи, але вносяться такі проекти до Верховної Ради лише від імені органів і осіб, що мають право законодавчої ініціативи.

Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції приймає рішення та дає висновки щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим і має виключне право офіційно тлумачити норми Конституції та закони України, зокрема процесуальні положення законів.

Поряд із законами нормопроекування як процес регулюється низкою підзаконних нормативно-правових актів: указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, наказів та постанов колегій центральних органів виконавчої влади тощо. Указом Президента України «Про поліпшення організації законопроектної діяльності» від 26 листопада 2003 р. № 1348, у редакції від 15 червня 2012 р., на Міністерство юстиції покладено додатково функцію щодо законопроекування, передбачено (п. 1) «покласти на Міністерство юстиції України функції головного розробника проектів законів, що вносяться Президентом України та Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради України, крім проектів, щодо яких законами України та актами Президента України встановлено інший порядок розроблення» [156].

У юридичній літературі нормотворчий процес розглядається як процес, який є визначеною сукупністю почергових стадій. Проблеми стадійності зазвичай виступають предметом досліджень спеціалістів традиційних процесуальних наук, у яких стадії визначаються як сукупність процесуальних дій або процесуальних відносин, об'єднаних найближчою процесуальною метою. При цьому стадія виступає як визначена у часі форма, яка наповнена відповідним функціональним змістом, тобто тими вимогами, які пред'являються до учасників процесу та їх дій з метою досягнення останніми матеріально-правового результату, передбаченого правовою нормою.

Ю. А. Тихомиров та І. В. Котлевська, досліджуючи порядок нормоутворення, виділяють дев'ять процесуальних стадій:

- 1) вивчення, аналіз суспільних явищ і процесів, виявлення їх потреби у правовій регламентації;
- 2) визначення виду органів, суб'єктів, уповноважених приймати правове рішення, а також виду правового акта;
- 3) прийняття рішення про підготовку правового акта;
- 4) розробка концепції, ідеї, аналіз майбутнього акта;
- 5) підготовка проекту правового акта розробником, робочою групою, органом;
- 6) попередній розгляд проекту акта;
- 7) суспільне обговорення проекту;
- 8) офіційний розгляд проекту акта відповідним органом з дотриманням необхідних процедур;
- 9) прийняття нормативного акта, його оформлення, підписання, опублікування, вступ у законну силу [157, с. 37–38].

Слід звернути увагу, що далеко не всі науковці погоджуються з наведеним розмежуванням правотворчого процесу на стадії. О. В. Кузьменко, застосовуючи наведені стадії до неконфліктних проваджень в адміністративному процесі, визначає дискусійний характер принципів визначення першої стадії та зауважує, що завершальною фазою будь-якої стадії адміністративного провадження є прийняття та офіційне закріплення відповідного владного рішення. Таким чином, рішення виражає проміжний результат і відіграє роль підсумку, на який спрямовуються послідовні процесуальні дії, здійснювані на певному етапі провадження. Натомість, як

відзначає О. В. Кузьменко, Ю. А. Тихомиров та І. В. Котлевська не досить обґрунтовано «відривають» процес прийняття рішення на певному етапі нормотворчого провадження від його закономірного результату. Таким, наприклад, є штучне відділення офіційної процедури розгляду проекту нормативного акта від оформлення рішення щодо його прийняття [158, с. 230].

Глазунова Н. І. запропонувала виділяти п'ять стадій нормотворчого процесу: 1) встановлення необхідності видання такого акта; 2) підготовка проекту; 3) внесення проекту акта на розгляд компетентного органу управління; 4) обговорення проекту і прийняття рішення по проекту; 5) оприлюднення прийнятого акта [159, с. 181].

В. Д. Сорокін, виділяє такі стадії нормотворчого провадження:

- а) підготовка проекту нормативного акта;
- б) розгляд проекту й прийняття нормативного акта;
- в) державна реєстрації нормативного акта;
- г) опублікування та вступ у силу нормативного акта [160, с. 129].

На думку В. Б. Авер'янова, стадіями нормотворчості є:

- 1) підготовка нормативного акта;
- 2) прийняття нормативного акта;
- 3) доведення рішення до відома виконавців та зацікавлених осіб.

Всередині стадій нормотворчого провадження названий вчений виділяє такі процесуальні етапи:

- 1. а) правова ініціатива;
- б) аналіз ситуації й варіантів правового впливу (на даному етапі з'ясовується фактичний стан справ та можливі варіанти розв'язання питань, що виникли);
- в) підготовка проекту акта управління (включає обговорення, узгодження та належне оформлення проекту);
- 2. а) обговорення та голосування (факультативний етап, характерний для прийняття рішень колегіальними органами);
- б) доробка проекту;
- в) оформлення рішення (остаточне редагування проекту акта управління, його підписання акта та присвоєння йому порядкового номера);
- 3. Оприлюднення нормативного акта в засобах масової інформації або доведення його змісту до відома виконавців і зацікавлених осіб іншим способом [161, с. 167, 168].

Вважаємо, що визначити єдину модель стадій провадження з прийняття правових актів майже неможливо. Це зумовлено, з одного боку, різноманітністю правових актів, що приймаються різними компетентними суб'єктами, а з іншого – їх поділом на законодавчі та підзаконні правові акти. Тим більше, не можна застосовувати однакову процедуру щодо прийняття нормативних актів і актів індивідуального характеру. Тому, говорячи про стадійність провадження з прийняття правових актів, необхідно зазначити, що є певні загальні стадії, що характеризують відповідне провадження, але їх змістовне наповнення і перелік може змінюватися в залежності від того, який акт і яким суб'єктом приймається.

Така позиція, на нашу думку, підтверджується результатами аналізу актів чинного законодавства України, що регламентують нормотворчу діяльність окремих суб'єктів. Дослідивши наукові роботи, присвячені питанням нормотворчого процесу, провівши аналіз існуючої практики прийняття органами виконавчої влади правових актів управління, а також положень, закріплених у підзаконних актах, що регламентують нормотворчу діяльність цих органів, можна дійти висновку, що загальними стадіями провадження з видання правових актів, спільними для будь-яких актів і суб'єктів, що їх видають, більшість науковців визнають такі: 1) стадія підготовки акта; 2) стадія прийняття рішення; 3) стадія доведення акта до відома виконавців та заінтересованих осіб.

Однак, на нашу думку, закріплення на законодавчому рівні лише трьох вказаних стадій як складової частини провадження з видання правових актів, призведе до невиправданого звуження предмета правового регулювання та відповідно наукових досліджень цього правового явища. Доцільно все ж таки не обмежуватися встановленням єдиної класифікації стадій цього провадження, а, розуміючи багатоплановість нормотворчої діяльності, визначити необхідний перелік стадій та їх змістовне наповнення для кожного суб'єкта нормотворчості з урахуванням видів правових актів, що він видає.

Специфіка процесу нормотворення має свої особливості в залежності від галузевої спрямованості.

Якщо звернутися до особливостей процесів нормотворення в традиційно процесуальних галузях, то можна відзначити доволі жваві тенденції конвергенції права та науки в сучасному суспільстві, що можна простежити досліджуючи норми кримінально-процесуального права, криміналістики та кримінально-процесуальної науки.

Нині взаємозв'язок цих наук помітно посилюється. «В умовах науково-технічної революції, – писав Р.С. Белкін, – розвиток криміналістики особливо пов'язаний з розвитком і удосконаленням кримінально-процесуального законодавства та кримінально-процесуальної науки [162, с. 7].

Наукознавчі дослідження підтверджують те, що взаємодія правоохоронних органів і кримінально-процесуальної науки матеріалізується головним чином, у кримінально-процесуальних нормах, які в перше приймаються або рекомендуються для прийняття [163, с. 48]. Поява нової норми, таким чином, розглядається як результат ефективної взаємодії криміналістики і кримінального процесу. У такий спосіб вирішується проблема правового регулювання використання досягнень науки і техніки у кримінальному судочинстві. Але спрямованість співпраці криміналістів з ученими-процесуалістами тільки на удосконалення законодавства не може у повній мірі розкрити усе розмаїття взаємодії відповідних галузей знання.

На думку Р. Гурак, вона повинна бути доповнена впливом кримінально-процесуального закону на розвиток криміналістичної науки, особливо це стосується нормативних актів, які тільки приймаються і ставлять криміналістику перед необхідністю розробки відповідних тактичних прийомів і засобів роботи з доказовою інформацією. «Криміналісти для розробки

теоретичних положень науки і створення найбільш ефективних практичних рекомендацій, – справедливо зазначає В. І. Гончаренко, – повинні вивчати ідеї і норми кримінально-процесуального права так, як і представники кримінально-процесуальної науки, і не можуть обійтися без вивчення окремих теоретичних цінностей криміналістики та розроблених нею засобів і прийомів, що застосовуються на практиці боротьби зі злочинністю, для збагачення теорії процесуальної науки і постійного вдосконалення кримінально-процесуального законодавства [164, с. 38–39].

Різноманітність проблем і потреб слідчої практики, які потребують докладання загальних зусиль криміналістів із вченими-процесуалістами для їх вирішення визначається різними формами взаємодії. Вивчення слідчої, експертної і судової практики дозволяє виділити, на думку Р. Гурак, найбільш важливі проблеми в сучасних умовах, серед них – проблема процесуальної регламентації розроблених криміналістикою науково-технічних засобів, тактичних прийомів і методів, що забезпечує закономірність їх застосування у кримінальному судочинстві.

Хронічне відставання закону від потреб слідчої практики породжує ситуацію, коли сама практика шукає вихід з неї і знаходить його не завжди найкращий. Одним із можливих шляхів подолання цих труднощів багато вчених вбачає у закріпленні в законі загальних умов допустимості використання наукових рекомендацій, засобів криміналістики в кримінальному судочинстві, які встановлювали б правомірність їх застосування на практиці [165, с. 119].

Фактично мова йде про необхідність введення певних загальних процесуальних норм, які забезпечили б законне застосування тактичних прийомів і методів необхідних для здійснення кримінального судочинства.

Особливості нормотворення цивільно-процесуального права.

Цивільний процесуальний кодекс України є основним джерелом регулювання цивільно-правових відносин.

Слід відмітити занепокоєння фахівців у зв'язку з наявністю великої кількості змін у Цивільному процесуальному кодексі України, адже фрагментарні зміни призводять до неузгодженості, розбалансованості процесуальних норм, що ускладнює процедуру правозастосування [166].

Вітчизняне цивільне процесуальне законодавство розвивається як шляхом внесення змін до тексту ЦПК України, так і через закріплення все більшої кількості процесуальних норм у нормативних актах матеріально-правового характеру. Положення вітчизняних нормативно-правових актів досить часто мають суперечливий характер і не узгоджуються між собою. Внаслідок цього знову загострилася проблема співвідношення загальних і спеціальних норм цивільного процесуального права, їхньої узгодженості, усунення прогалів у процесуальному регулюванні, колізій цивільно-процесуальних і тих матеріальних норм, які містять процесуальні правила поведінки. Оскільки юридична практика не виробила критеріїв для визначення меж припустимості втручання матеріального законодавства в регулювання процесуальних відносин, максимально гостро ця проблема постає в

правозастосовчій діяльності органів правосуддя. Виявлення розбіжностей в окремих нормативних джерелах ускладнюється тим, що суперечливі положення розміщені в різних законодавчих актах, і отже, мають різні суб'єкти правозастосування (наприклад, комісія по трудових спорах (ст. 221 КЗпП України тощо) [167], органи реєстрації актів цивільного стану (ст. 105 СК України та ін.) [168], органи опіки та піклування (ст. 221 СК України тощо) [169;170;171], органи державної влади (п.3 ст. 8, ст.10, ст.12 Земельного кодексу України та ін.) [172]. Проте часто закон зобов'язує адресатів норм матеріальних галузей права вчиняти такі ж дії, що їх повинен здійснити суд у певній ситуації (як наприклад, у випадку ч. 2 ст. 105 ЦК України, яка вимагає, щоб суд або учасники юридичної особи призначили комісію з припинення юридичної особи та встановили порядок і строки її припинення) [173]. Вирішення суперечливих питань і подолання законодавчих протиріч такими виконавцями норми права практично неможливе і тому усунення колізій нормативних приписів у такому випадку має першочергове значення.

Тому встановлення нових цивільно-процесуальних правових норм є головним призначенням нормотворчості, зміна і скасування застарілих норм сприяє затвердженню нових і, відтак, вони входять до складу нормотворчості як її допоміжні прояви.

Особливості нормотворення адміністративно-процесуального права.

Створення адміністративно-процесуального законодавства відбувалося у формі його кодифікації, тим самим у ході кодифікаційного процесу завершився процес створення спеціалізованого судочинства в Україні – у вигляді так званих загальних судів, що розглядають переважно цивільні й кримінальні справи, та спеціалізованих – господарських та адміністративних судів як складових ланок судів загальної юрисдикції, що розглядають відповідно господарські й адміністративні справи.

Варто також зауважити, що, попри новизну Кодексу адміністративного судочинства, незвичного для національної правової системи, в нашому законодавстві містилися певні норми, що регулювали порядок розгляду справ, які витікають з адміністративно-правових відносин, у ЦПК. Таким чином, виділення цих відносин в окремий кодекс породило нову важливу теоретичну й практичну проблему – необхідності перегляду змістовного наповнення ЦПК урахуванням реалій.

Для більш повного розуміння процесу формування адміністративного права неможливо обійти увагою проблему первинного законодавчого врегулювання так званих загальних адміністративних процедур.

Зокрема Київський регіональний центр АПрН України ще в 2001 р. підготував проект Кодексу загальних адміністративних процедур України (29 грудня 2001 р. Уряд вніс його на розгляд парламенту під назвою Адміністративно-процедурного кодексу України). Документ присвячувався врегулюванню процедур розробки й прийняття адміністративних рішень, їх оскарженню на досудовій стадії. Хоча відповідні розробки спиралися на певні зарубіжні традиції та обґрунтовувалися необхідністю наступної кодифікації адміністративно-процесуального законодавства, все ж когорта експертів

висловила заперечення проти прийняття такого документа [174].

Їх зауваження зводилися до сумнівів наукової, юридичної та практичної доцільності проведення кодифікації законодавства у сфері правовідносин щодо розгляду й вирішення індивідуальних адміністративних справ фізичних і юридичних осіб та оскарження індивідуальних адміністративних актів. Вони вважали, що Закон «Про звернення громадян» уже регулює процедуру практичної реалізації громадянами України права на звернення; за умови розширення його предметної сфери регулювання (шляхом внесення відповідних змін і доповнень) він може охопити практично все коло правовідносин, яким присвячено проект цього кодексу.

Як концептуальні, так і конкретні зауваження до окремих статей цього проекту спростовують переконаність апологетів кодифікації так званих загальних адміністративних процедур у необхідності прийняття відповідного кодексу, після чого можна перейти до власне судової стадії врегулювання адміністративного процесу. Все це вказувало на недоцільність прийняття Адміністративно-процедурного кодексу. Пріоритетним став розгляд і прийняття іншого документа – Адміністративно-процесуального кодексу України, два проекти якого були розглянуті в парламенті та, зрештою, прийнятий Кодекс адміністративного судочинства України.

Напрацювання у сфері запровадження оптимальної національної моделі адміністративного процесу та її законодавчого врегулювання далекі як від досконалості, так і від завершеності. Однак слід пам'ятати, що тут зроблені, по суті, лише перші кроки. Але вони є вкрай необхідними для вирішення проблеми на рівні вимог часу.

Розглянемо особливості нормотворення господарсько-процесуального права. Суб'єкти процесуальної діяльності можуть здійснювати лише ті дії, які передбачені відповідними процесуальними нормами. Роль і значення процесуальних норм полягають в тому, щоб забезпечити захист дійсно існуючих прав суб'єктів та гарантувати можливість їх реалізації. Наприклад, господарський процес – єдність процесуальних прав і обов'язків господарського суду, сторін та інших учасників процесу. Тому господарський процес можна визначити як систему послідовно здійснюваних процесуальних дій, які здійснюють господарський суд та інших учасників судочинства у зв'язку з розглядом і вирішенням конкретної справи. Кінцева мета процесу – відновлення порушеного права.

Процесуальна форма є нормативно встановленим порядком здійснення правосуддя, відпрацьованим на підставі узагальнення великого досвіду правозастосування. Процесуальній формі притаманні такі ознаки: нормативність, безперечність, системність та універсальність, які виступають у єдності при правовому регулюванні, та право реалізації.

Нормативність процесуальної форми полягає в тому, що вона встановлюється в законодавстві певного рівня.

Безперечність процесуальної форми відображає обов'язковість дотримання форм реалізації процесуальних норм у діяльності учасників процесу. Здійснення процесуальних прав і виконання процесуальних

обов'язків повинно відбуватися згідно з порядком, встановленим процесуальним законодавством. У протилежному випадку відповідна процесуальна дія учасника процесу не порушує ті правові наслідки, на які вона спрямована.

Порушення провадження або подання заяви про перевірку рішення в апеляційному або касаційному порядку повинні відбуватися згідно з порядком і в строки, встановлені Господарським процесуальним кодексом України. Господарському суду, іншим учасникам процесу законом надаються певні відповідні їх процесуальному стану права і покладаються на них обов'язки. Процесуальні права й обов'язки реалізуються в ході процесу у вигляді процесуальних дій. У господарському процесі суддя господарського суду, сторони, інші учасники можуть здійснювати ті дії, які передбачені господарськими процесуальними нормами. Форма діяльності господарських судів по розгляду справ заздалегідь встановлена законом.

Системність господарської процесуальної форми відображає необхідність структурувати господарський процесуальний регламент у єдине ціле. Господарський процесуальний кодекс України містить загальний регламент вирішення усіх справ, підвідомчих господарським судам. Вирішення справ про банкрутство відбувається в тому самому загальному процесуальному порядку з урахуванням певних особливостей. Порядок судового розгляду не може бути відмінним і особливим для кожної справи, кожного суду.

Універсальність господарської процесуальної правової форми відображає її застосування до вирішення різних справ, підвідомчих господарським судам без будь-якої істотної диференціації. Балюк І. А. розглядає універсальність господарської процесуальної форми як похідну від цивільної процесуальної форми і зауважує, що подальший розвиток господарського процесу за своїми основними складовими наближує її до цивільної [175, с.34–38].

Можна виділити головні риси процесуальної форми, що полягають в тому, що:

- господарський суд та учасники господарського процесу пов'язані у своїй діяльності нормами господарського процесуального права;
- учасники процесу здійснюють лише ті процесуальні дії, які заздалегідь встановлені господарськими процесуальними нормами;
- порядок звернення з позовною заявою до суду, прийняття й підготовки справ до розгляду, порядок вирішення спору, структура рішення і регламент його перегляду, а також виконання визначені законом;
- відносини між господарським судом і учасниками процесу не можуть мати характер фактичних відносин, вони можуть бути лише правовідносинами ;
- процесуальна форма надає сторонам рівні можливості захисту права (змагатися), право брати участь у процесі, надавати докази, користуватися правовою допомогою, оскаржити рішення, брати участь у виконавчому провадженні.

Процесуальна форма захищає сторони, які сперечаються, від суб'єктивізму суддів, сприяє досягненню істини у правосудді. Значення процесуальної форми – забезпечити захист існуючих прав суб'єктів господарювання і гарантувати винесення законних і обґрунтованих рішень.

Господарський процес – не просто сукупність дій, урегульованих нормами господарського процесуального права, а їх визначена система. Діяльність господарського суду по розгляду і вирішенню підвідомчих йому спорів здійснюється в певній логічній послідовності на стадіях процесу. Процесуальні дії, які здійснюють учасники господарського процесу, залежно від мети їх здійснення і змісту, складають стадії господарського процесу. У кожній стадії процесуальні відносини мають специфічний характер, який визначається об'єктом цих відносин, суб'єктом складом учасників на кожній стадії, змістом і метою процесуальних дій.

Таким чином, можна відмітити в діючому законодавстві тенденцію до диференціації і багатосторонньої еволюції діючого процесуального законодавства, що проявляється у виданні нових кодифікованих процесуальних правових актів.

Право як сукупність юридичних норм постійно розвивається, змінюється, удосконалюється, постійно прагне до правового ідеалу, якого загалом важко досягти. Процесуальне право переживає сьогодні етап особливо бурхливого розвитку, тому природно, що в центрі правотворчої уваги опинилися питання розвитку норм права. Досліджуючи чинники впливу на формування процесуального права, неможливо залишити поза увагою вплив на формування вітчизняних процесуальних норм інтеграційних процесів, оскільки розширення міжнародного співробітництва України, перебування її на шляху до Європейського Союзу (ЄС) тягнуть за собою процеси інтеграції процесуального права України у європейські правовідносини.

Право ЄС є явищем динамічним, а, можливо, і динамічним процесом, відповідно одним з ключових елементів такого процесу є правова інтеграція. Сьогодні вона проявляється в усунуванні виокремлення національного права країн-членів ЄС, що відбувається в рамках процесів гармонізації, узгодження аж до уніфікації права цих європейських країн. Істотним сигналом до таких процесів є створення та розвиток структур Європейського Союзу. У зазначеному контексті, враховуючи сучасний період розвитку ЄС, його динамічність та перехідний характер, особливої актуальності набувають питання поглиблення правової інтеграції, уніфікації правового простору, формальне визначення механізму впорядкування інтеграційних процесів та інститутів. У ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року зазначається: «Україна як європейська позаблокова держава здійснюватиме відкриту зовнішню політику та прагнутиме співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від держав, груп держав чи міжнародних структур» [176]. Однією з основних засад зовнішньої політики визначено забезпечення інтеграції нашої держави до європейського політичного, економічного, правового простору з метою набуття членства в Європейському Союзі. Завдяки первинному

членству України в ООН і подальшій участі в деяких універсальних та регіональних організаціях після здобуття незалежності всі зусилля нашої держави були спрямовані на набуття членства в міжнародних організаціях. Уже тоді українська зовнішньополітична доктрина привертала увагу до того, що проголошенню курсу на набуття членства в міжнародних організаціях має передувати усвідомлення того, яким критеріям треба відповідати, а також який обсяг зобов'язань у сфері права слід на себе взяти, аби стати повноправним членом світової та європейської спільнот. Тому для України, котра проголосила свою незалежність і стала на шлях демократичних перетворень та побудови правового суспільства, членство в Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Інтерполі, Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) та інших, подальша співпраця з Європейським Союзом має стратегічне значення, позаяк європейський вектор зовнішньої політики України, особливо співробітництво з різними, зокрема правозахисними, організаціями є одним із пріоритетних, адже саме правоохоронна система покликана захищати права людини та надбання демократії цивілізованої держави.

У забезпеченні оптимальних умов правового регулювання норми процесуального права несуть основне навантаження нормативного способу забезпечення законності, гарантування захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, оскільки забезпечують реалізацію відповідних матеріальних норм. Вочевидь, що в суспільстві, де права і свободи людини є найвищою цінністю, демократичне процесуальне право, опосередковуючи взаємодію держави і особистості, є гарантом захисту прав і свобод, важливим засобом координації приватного та публічного інтересу.

На сьогодні процесуальне право в Україні не ізольоване від процесуального права зарубіжних країн. Воно взаємодіє з ним, зазнає його впливу і, в свою чергу, впливає на нього. У зв'язку з прийняттям України до Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерполу, 25 березня 1993 року Кабінет Міністрів України видав постанову [177], якою визначено, що взаємодія правоохоронних органів України з компетентними органами зарубіжних держав щодо вирішення питань боротьби зі злочинністю, що має транснаціональний характер або виходить за межі країни, здійснюється лише через Національне центральне бюро Інтерполу (НЦБ Інтерполу), яке визначається центром координації такої взаємодії. Взаємодія між НЦБ Інтерполу в Україні і Державною митною службою, Службою безпеки, Держкомкордоном, Державною податковою адміністрацією України здійснюється на підставі міжвідомчого наказу МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Держкомкордону України, Державної митної служби України, Державної податкової адміністрації України № 3/1/2/5/2/2 від 09.01.1997 р., яким затверджена Інструкція про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів. Відповідно до Інструкції НЦБ Інтерполу в Україні забезпечує співробітництво правоохоронних органів України та

зарубіжних країн і надає можливості для обміну оперативно-розшуковою, оперативно-довідковою та криміналістичною інформацією про підготовку і вчинення злочинів та причетних до них осіб, а також архівною та в окремих випадках процесуальною інформацією, обміном досвідом роботи, законодавчими та іншими нормативними актами, навчально-методичною та іншою інформацією з питань діяльності правоохоронних органів [178].

Світовий досвід показує, що будь-яка доцільна правова реформа, запроваджена в одній країні, обов'язково повторювалася з деякими модифікаціями в інших. Законодавча практика України активно переймає практичний міжнародний досвід зі сфер боротьби та запобігання злочинності, зарубіжні правові доктрини, ефективні законодавчі механізми. Так процесуально-провові норми КПК України (що набрав чинності 19.11.2012 р.) з регулювання питань міжнародного співробітництва розроблялись з урахуванням зарубіжного кримінально-процесуального законодавства. Розділом IX КПК України врегульовані такі питання, як загальні засади міжнародного співробітництва, міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій, видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція), кримінальне провадження у порядку перейняття, визнання та виконання вироків судів іноземних держав і передача засуджених осіб [179]. Розкриваючи тему щодо приведення кримінально-процесуальних норм до міжнародних стандартів, необхідно відзначити положення статті 336 КПК України щодо застосування відеоконференції при проведенні слідчої дії в рамках надання правової допомоги у кримінальних справах, що має забезпечити відповідність кримінально-процесуальної форми вимогам сьогодення та поліпшити надання міжнародної правової допомоги.

Відповідно до пункту б) Плану першочергових заходів щодо інтеграції України до Європейського Союзу на 2013 рік [180] було заплановано внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів (КПК) України щодо вдосконалення процедури здійснення конфіскації.

Сьогодні важко обійтися без обміну досвідом. Тим більше, що правові системи різних країн виявляють дедалі більшу схильність до зближення (конвергенції), певної уніфікації, що, зокрема, спрощує міжнародні відносини, дає можливість гармонізувати національні галузі права. Так, закріплення в Конституції України [181] переліку прав, свобод та обов'язків людини і громадянина розширено за рахунок включення в нього міжнародно-правових стандартів з прав людини. Необхідність створити дієвий механізм реалізації передбачених у Конституції прав людини тягне за собою потребу в розробленні відповідного процесуально-правового інституту, адже одним із головних індикаторів демократичного розвитку будь-якої держави є не тільки нормативне закріплення прав і свобод людини та громадянина, а наявність чіткої процесуально-правової системи їх практичної реалізації та відповідних гарантій з боку держави.

Міжнародна правоохоронна уніфікація також потребує вивчення зарубіжного процесуального права. Ми вважаємо, що більшість основних, вихідних положень процесуального права – як міжнародного, так і

національного права України – співпадають, хоча в деяких випадках зміст конкретних принципів міжнародного процесуального права є ширшим, ніж відповідних принципів процесуального права України. Це обумовлено культурними та переважно економічними відмінностями між Україною та іншими світовими державами. Також необхідно відмітити неминучі ускладнення при імплементації міжнародно-правових актів, що ратифіковані Верховною Радою України, в національне законодавство України, що пов'язано з відмінностями між англо-саксонською (на якій в основному базується міжнародне процесуальне право і безпосередньо юридичний процес) та романо-германською (що притаманна Україні) правовими системами (сім'ями). Зазначений аспект відображення принципів процесуального права у національному праві України набуває особливої актуальності для діяльності у сфері співробітництва з міжнародними правоохоронними органами і правоохоронними органами інших держав у боротьбі з міждержавною і транснаціональною злочинністю та розслідування справ, пов'язаних з нею.

Створенню уніфікованих актів передують ретельна підготовча робота, порівняльні дослідження відповідного нормативного матеріалу багатьох країн з метою встановлення як схожих положень, так і відмінностей, щодо яких необхідно досягти єдності. Так, А. В. Смітюх вважає за необхідне зазначити, що іноземні фізичні та юридичні особи відповідно до ст. 410 ЦПК України мають право звертатись до судів і користуватись цивільними процесуальними правами для захисту своїх прав та інтересів нарівні з громадянами України [182, с. 77]. Не є винятком з цього правила й право іноземців брати участь у процесі за допомогою процесуальних представників або через них, серед яких особливе місце займають консули та інші посадові особи, які виконують консульські функції. Особливістю процесуального представництва консулами іноземців є те, що правовідносини між консулом та судом регулюються, крім норм, закріплених у ЦПК України, також нормами міжнародних договорів, які згідно зі ст. 413 ЦПК застосовуються у цивільному процесі у разі, якщо норми, що містить законодавство України, відмінні від них [166].

Можна відмітити, що процесуальне право України нерозривно пов'язане з міжнародним процесуальним правом, зокрема з правом Європи, і знаходиться під впливом сучасних інтеграційних процесів, яким сприяє розширення співробітництва в правозахисній, правоохоронній, судочинній, виконавчій сферах, перейняття законодавчою практикою досвіду зарубіжних правових доктрин і законодавства. На сьогодні процесуальне право України зазнає впливу процесів конвергенції з правом країн Європи, певної уніфікації процесуально-правових норм, що спрощує міжнародні відносини, зокрема у правоохоронній сфері, дає можливість гармонізувати національні галузі права.

3.3. Значення процесуальних норм у процедурно-процесуальній формі правозастосовчої діяльності

У юридичній літературі для описання процесу застосування права різними фахівцями широко вживаються терміни «правозастосовча діяльність» та «застосування норм права», тому спробуємо розібратися в змістовному вживанні цих понять шляхом з'ясування їх визначень.

Приміром, автори ґрунтовної праці «Юридична процесуальна форма» на чолі з В. Горшеневим трактують правозастосовчу діяльність як специфічну діяльність уповноважених державних органів, громадських об'єднань та посадових осіб, спрямовану на розгляд і вирішення різноманітних індивідуальних справ, які мають юридичне значення [25, с. 116].

С. Алексєєв визначає застосування права як специфічну діяльність, спрямовану на вирішення юридичної справи, у результаті якої до матерії правової системи включаються нові елементи – владні індивідуальні приписи. «Правозастосовча діяльність є організаційним виразом застосування права та складає собою систему різнорідних дій основного й допоміжного характеру, втілених у правозастосовчих актах», – пише він [142, с. 68].

На думку І. Дюрягіна, «застосування норм права (правозастосовча діяльність) – здійснювана в спеціально визначених законом формах державно-владна організаційна діяльність компетентних суб'єктів із видання індивідуально-конкретних правових приписів» [183, с. 73].

О. Г. Мурашин дає інше визначення правозастосовному процесу: це – специфічна діяльність уповноважених органів та суб'єктів, яка направлена на реалізацію приписових правових норм позитивного регулювання. Вона складається з реєстраційно-посвідчувальної, правонадільної і заохочувальної діяльності, так як охоплює діяльність з реалізації позитивних приписів права [184, с. 81–85].

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин визначають такі вимоги до правозастосовної діяльності, як законність, обґрунтованість, доцільність, справедливість, та розглядають її як державно-владну, організаційну діяльність, спрямовану на реалізацію правових норм щодо конкретних життєвих ситуацій шляхом винесення індивідуально-правових рішень (приписів) [70, с. 296–298].

Проф. Алексєєв зазначає, що поняттям «вирішення юридичної справи» охоплюється кінцева правозастосовча дія, термін «індивідуальний державно-владний припис» указує на результат правозастосування, а поняття «акт застосування» позначає результат вирішення юридичної справи в єдності з його зовнішньою формою, тобто акт-документ [142, с. 71]. Отже, усі наведені поняття у дещо різних аспектах характеризують підсумок правозастосовчої діяльності, її остаточний результат.

Вважаємо, що всі наведені приклади є синонімами поняття правозастосовчої діяльності, навіть якщо в них ідеться про правозастосування чи застосування норм права, оскільки в усіх цих випадках правозастосування (застосування норм права) як специфічна форма реалізації права характеризується саме в його діяльнісному аспекті. Окрім того, наведений у розглянутих дефініціях перелік належних до вчинення дій (операцій) та їх результатів становить видову ознаку цього поняття при його визначенні через

родове поняття «діяльність компетентних суб'єктів». Тобто саме цей перелік характеризує специфіку змісту правозастосовчої діяльності (правозастосування, застосування норм права) як виду діяльності компетентних суб'єктів. До того ж поняття «правозастосовча діяльність», «правозастосування» та «застосування норм права» доволі часто використовуються як рівнозначні в науковій і довідковій літературі. Приміром, упорядники фундаментальної вітчизняної юридичної енциклопедії при визначенні поняття «застосування правових норм» без застережень використовують поняття «застосування правових норм» та «правозастосовча діяльність» як взаємозамінні. Аналогічне ставлення до понять «застосування норм права» та «правозастосовча діяльність» демонструє І. Дюрягін, про що свідчить вищенаведене ним визначення «застосування норм права (правозастосовчої діяльності)» як єдиного поняття.

Отже, можна виділити такі принципові ознаки для визначення змісту поняття «правозастосовча діяльність».

По-перше, це специфічна діяльність компетентних суб'єктів. На відміну від таких форм безпосередньої реалізації правових норм, як їх використання, виконання й дотримання громадянами та ін., правозастосування є складною формою реалізації норм права, що потребує участі наділеного легальними владними повноваженнями суб'єкта.

По-друге, така діяльність відзначається владним характером. О. В. Дзера зазначає: «Правозастосовча діяльність відзначається тим, що вона є одним із видів державно-владної діяльності, яка може набувати оперативно-виконавчої та правоохоронної форм» [185, с. 69]. Державні органи безпосередньо, а інші компетентні суб'єкти опосередковано та по-різному реалізують владні функції, що полягають у контролі (нагляді) за суспільними явищами й процесами, їх авторитетному засвідченні й управлінні ними, а в разі потреби й за наявності підстав – у застосуванні легального примусу. З точки зору В. Юсупова, результатом правозастосовчої діяльності завжди є створення юридичного акта – акта застосування права, тобто рішення в конкретно-індивідуальній справі [186, с. 65].

«Державно-владне повноваження – ось той чинник, що перетворює суб'єкт управлінських відносин на суб'єкт правозастосування... і виражається в наданні йому певної правозастосовчої компетенції, – пише Є. Додін, – лише носій державної влади спроможний здійснити такий акт соціального управління, як реалізація загальних державних настанов у конкретних життєвих обставинах» [187, с.68]. Державні органи є носіями владних повноважень за визначенням, оскільки, власне, й уособлюють державну владу. Але, як зазначалося вище, акт делегування державою повноважень на здійснення правозастосування іншим суб'єктам «забарвлює» їх діяльність з реалізації наданих повноважень владною авторитетністю, зумовлює прояв у ній ознак імперативності. Унаслідок того, як зазначає І. Дюрягін, правозастосовчі акти ухвалюються такими суб'єктами, як акти одностороннього волевиявлення, характеризуються обов'язковістю, гарантуються примусовою силою держави, тобто набувають імперативного,

державно-владного характеру [183, с. 106].

По-третє, це діяльність з індивідуальної регламентації та правозабезпечення, тобто така, що передбачає видання конкретизованих й індивідуалізованих владних приписів, які визначають суб'єктивні права й обов'язки адресатів приписів, та забезпечення їх фактичної реалізації адресатами у формі виконання й дотримання суб'єктивних обов'язків і заборон, а також використання суб'єктивних прав. Як індивідуальна регламентація, так і правозабезпечення знаходять своє вираження у відповідних актах-документах, що ними оформлюються (а за потреби й зумовлюються подальші) правозастосовчі акти-дії.

По-четверте, ця діяльність повинна реалізовуватися на засадах доцільності, справедливості й обґрунтованості, оскільки здійснюється з метою найбільш ефективного регулювання суспільних відносин та за умови прозорості підстав ухвалюваних рішень.

Застосування правових норм має організуючий техніко-юридичний аспект. У зв'язку з цим, такий аспект виступає у вигляді професійної діяльності юристів, адміністрації підприємств і організацій, яка має творчий характер і направлена на реалізацію нормативно-правових актів. Ця професійна діяльність здійснюється в спеціальних процедурно-процесуальних формах, які закріплені в діючому законодавстві. Сюди належать пізнання й аналіз справ, збирання й оцінка доказів, процедура винесення рішень і т.п.

У юридичній літературі одні спеціалісти першу стадію застосування правових норм називають «Вивчення фактичних даних і обставин справи – основна стадія застосування правових норм» (Ю.Н. Бро). Інші вважають, що процес встановлення фактичних даних і вибір правової норми – це, по суті, єдиний і нерозривний процес (П.О.Недбайло). Треті, з позицій управлінської діяльності, вважають, що це збирання й оцінка інформації, які необхідні для прийняття рішень (С.С.Алексєєв). Такий підхід свідчить про те, що для різних державних органів і посадових осіб ця діяльність має різні відтінки і значення.

Всю таку діяльність В. О. Котюк називає спеціальним пізнанням фактичних обставин справи і вказує, що воно має ціленаправлений характер по вивченню, збиранню, аналізу фактичних обставин справи в зв'язку з практичними завданнями, має локальний характер і обмежені завдання – вирішення конкретних справ і конкретизація правового регулювання, а не вивчення закономірностей і суті державно-правових явищ, характеризується особливими прийомами (методами), формами встановлення фактів, які регламентуються законодавством [188, с. 149].

При розгляді складу пізнання зазвичай виділяють два головні різновиди: 1) пізнання правових норм – юридична основа застосування права; 2) пізнання фактичних обставин справи – фактична основа справи. Правове пізнання може бути безпосереднім і опосередкованим [188, с. 150]. Наприклад, районний суд, вирішуючи справу про поділ житлового будинку, виїжджає на місце його знаходження, безпосередньо оцінює, аналізує, а потім у судовому засіданні приймає рішення. Сюди можна віднести і слідчий експеримент тощо. Ці два види пізнання доповнюють один одного. Їх застосування залежить від

потреб конкретних справ. Вважається, що найбільшу ефективність має поєднання цих двох форм пізнання. Слід підкреслити, що в законі і правозастосувальній діяльності часто вживаються такі поняття, як «фактичні дані» й «обставини справи». Їх іноді ототожнюють, хоча вони в певній мірі відрізняються.

Ці терміни пов'язані з поняттям факту. З позицій філософії, «факт» має подвійне значення. В одному випадку він означає об'єктивні явища, що відбулися в дійсності, фрагмент дійсності. В іншому – факт виступає як суб'єктивний ідеальний образ, знання, певний елемент пізнавальної діяльності людини. У першому випадку мова йде про реальне існування об'єкта відображення, в другому – про реальне існування результату відображення певного явища, події.

У зв'язку із цим одні вчені під фактичними даними розуміють факти реальної дійсності, які знаходяться в певних зв'язках з обставинами, що підлягають встановленню (Р.С. Белкін, С.В. Курильов). Інші вчені вважають, що це дані про факти дійсності (В.Я. Дорохов, О.В. Іванов). Усі ці спеціалісти випускають з поля зору різноманітність фактів, які складають фактичні дані, і факти, що входять до складу обставин справи. Факти обставини – це найчастіше реальні дії, події, а фактичні дані – це докази, які складають певні знання або відомості про факти чи обставини [189, с. 7]. Разом з тим докази також можуть бути реально існуючими фактами. Для правозастосувальної діяльності важливе значення мають ті факти або обставини, яким законодавець надає юридичного значення.

Законодавець, вживаючи поняття «фактичні дані» й «обставини справи», надає їм різне значення. Якщо фактичні дані – це докази, за допомогою яких встановлюються обставини, то самі обставини – це дії і події, які необхідно вивчити за допомогою даних, щоб правильно вирішити справу. З діями і подіями норма права пов'язує виникнення, зміну і припинення правовідносин. Підставою застосування правових норм є обставини справи, а не фактичні дані, на базі яких приймаються управлінські рішення в галузях планування, фінансування тощо.

Визначення переліку конкретних фактів, які потрібно встановити, – дуже важкий процес, тому що кожна справа має індивідуальний характер. Тут потрібно виходити із загального змісту правової норми, яка підлягає застосуванню, і конкретних умов справи. Одночасно вивчаються і враховуються інші факти, які вказані в інших нормах права чи нормативно-правових актах або взагалі ніде не вказані, але їх вивчення і врахування необхідні при застосуванні права. У процесі застосування правових норм вивчаються факти минулого (в ретроспективі), сучасні, а можливо, і ті, які настали після вчинення правопорушення, в тому числі особа правопорушника, сімейний стан, стан здоров'я, працездатність тощо.

З юридичними фактами й обставинами справи надзвичайно тісно пов'язані докази. У загальнотеоретичному аспекті докази повинні розглядатися як інформація про обставини справи. Інформація стає доказовою лише тоді, коли вона опрацьована, узагальнена, перевірена зі сторони

компетентних посадових осіб, виходячи із певних об'єктивних критеріїв, а не суб'єктивних поглядів.

Усі докази можна класифікувати за процедурно-процесуальною формою на такі види: офіційні документи, показання громадян, письмові докази, протоколи і акти, які фіксують різні дії і події, речові докази, висновки експертів [70, с. 152].

У ст. 65 КПК України закріплено, що доказами в кримінальній справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються показаннями свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій та іншими документами. Велике значення для застосування кримінально-процесуальних правових норм має оцінка фактичних обставин справи і доказів на підставі норм права, яка веде до встановлення об'єктивної істини по справі.

Вважаємо, що застосування права або правозастосовчу діяльність можна визначити як здійснювану на засадах законності, доцільності й обґрунтованості піднормативну діяльність компетентних суб'єктів з видання конкретизованих й індивідуалізованих владних приписів (індивідуальної регламентації) та забезпечення їх видання й фактичної реалізації (правозабезпечення).

З усіх розглянутих теоретичних міркувань можна вивести такі ознаки застосування права:

1. Має владний характер, тому що це діяльність компетентного органу або посадової особи, і лише в рамках наданих йому (їй) повноважень. Серед органів, що застосовують норми права, можна виділити органи юрисдикції – суди. Наприклад, лише в судовому порядку є можливим беззаперечне списання (стягнення) коштів з рахунків юридичних осіб і фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності.

2. Має індивідуалізований, персоніфікований характер, тому що являє собою вирішення конкретної справи, життєвого випадку, певної правової ситуації на основі норм права. Полягає в застосуванні норм права до конкретної особи (персони), конкретних обставин.

3. Має процедурно-процесуальний характер, тому що є офіційний порядок дій, складається з низки стадій.

4. Має творчий, інтелектуальний характер, тому що це завжди інтелектуальна діяльність. Для застосування норм права необхідно свідомо проводити низку дій.

5. Здійснюється на основі норм права.

6. Має юридично оформлений характер – завершується ухваленням спеціального акта (у більшості випадків письмового), який називається актом застосування норм права або правозастосовним актом.

7. У своїй результативній частині (правозастосовний акт) завжди відіграє роль юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини.

З категорією «правозастосування» тісно пов'язана категорія «правореалізація». Зазвичай у сучасних підручниках розглядається застосування правових норм, як особлива форма реалізації норм права [70, с. 296], а також вказується, що настання юридичних фактів призводить до реалізації процесуальних норм у найрізноманітніших формах – шляхом їх виконання, виконання, дотримання та застосування [190, с. 55].

Норма будь-якої галузі національного права залишатиметься лише бездієвою конструкцією, якщо не втілюватиметься в практичне життя шляхом реалізації закріплених у ній приписів. «Право – ніщо, – відзначав Л. Явич, – якщо його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей та їх організацій, у суспільних відносинах. Неможливо зрозуміти право, якщо відхилятися від механізму його реалізації в житті суспільства» [191, с. 201].

Реалізація права – це забезпечені державою процес і результат втілення положень правових норм у фактичній правомірній поведінці суб'єктів суспільних відносин. [213, с. 106]. Реалізація процесуально-правових норм тягне за собою виникнення особливих суспільних відносин, наділених власним предметом. Більше того, норми процесуального права та суспільні результати, на які вони спрямовані, прямо чи опосередковано пов'язані зі свідомою діяльністю людей з реалізації цих норм, втілення їх у життя в межах юридичного процесу з дотриманням загальнолюдських цінностей. Тому В. В. Ярков, окрім суто правового механізму реалізації процесуальних норм, виділяє також соціальний і психологічний механізми [190, с. 51]. Погоджуються з ним й інші процесуалісти, які доводять, що норми процесуального права виховують самим фактом свого існування, закріпленими в них правилами поведінки для конкретної ситуації, які поєднують правові та моральні вимоги [192, с. 98–109].

Для розуміння реалізації норм процесуального права слід з'ясувати характерні риси, зміст і конкретні прояви такої діяльності. Особливості процесуального права та специфічність предмета правового регулювання процесуальних правовідносин дозволяють деяким ученим виділяти в змісті реалізації правових норм дві сторони: нормальну (де відбувається реалізація диспозиції правової норми) і забезпечувальну (де здійснюється реалізація санкції правової норми) [193, с. 11]. Справді, процесуальні дії учасників процесуальних правовідносин можна віднести одночасно до різних ділянок правореалізації. Щодо реалізації однієї процесуальної норми це буде втіленням у життя вимог диспозиції. Але для тієї норми, для якої реалізація першої є необхідною умовою дії, ці правомірні дії будуть реалізацією її гіпотези.

Діяльність судових органів і учасників процесу зумовлена, насамперед, існуванням певних матеріально-правових відносин між ними, а отже, і необхідністю реалізувати норми відповідної галузі матеріального права. Проте оскільки цей процес переважно здійснюється у формі і порядку, передбачених процесуальним законодавством, автоматично відбувається реалізація і

процесуальних норм. Реалізація будь-якої правової норми відбувається через те суспільне ставлення, яке за її допомогою впорядковується. З цього приводу К. І. Комісаров стверджував, що потреба суспільства в процесуальному праві зумовлена тим, що існує необхідність у примусовій реалізації конкретних матеріальних суб'єктивних прав і обов'язків, тому процес у цілому виступає як форма застосування матеріально-правових приписів [194, с. 252–264].

О. В. Підлубна, здійснюючи дослідження реалізації цивільних процесуальних норм, виділяє зовнішні форми реалізації права, до яких відносить застосування норми процесуального права, що полягає в практичному втіленні її приписів у процесуальні правовідносини шляхом здійснення судом своїх повноважень з метою справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду та вирішення цивільних справ; виконання норм процесуального права, що полягає у практичному втіленні її приписів у процесуальні правовідносини шляхом здійснення адресатом норми обов'язків, закріплених у ЦПК України; використання норм процесуального права, що полягає в практичному втіленні її приписів у процесуальні правовідносини шляхом здійснення адресатом норми прав, закріплених у ЦПК України; дотримання норм процесуального права, що полягає у практичному втіленні її приписів у процесуальні правовідносини шляхом утримання адресатом норми від учинення заборонених у ній дій [195, с. 60–62].

Наведене бачення форм реалізації процесуального права знаходиться у відповідності з дослідженнями вчених-теоретиків та процесуалістів. У теорії розрізняють такі форми реалізації норм права: використання, виконання, дотримання і застосування [196, с. 220; 197, с. 246; 198, с. 35; 199, с. 8–10]. Запозичують таку класифікацію, що вивірена практикою і підтверджена багатьма науковими дослідженнями в цій сфері, й учені – процесуалісти. Одним з перших спробував розмежувати різні форми реалізації норм цієї галузі права В. М. Горшеньов [200, с. 33–34], що знайшло подальший розвиток у працях Ю. І. Мельнікова [201, с. 110].

Слід звернути увагу, що деякі вчені-процесуалісти заперечують можливість залучення до окремих видів судової процесуальної діяльності всіх чотирьох форм реалізації норм процесуального права. Зокрема К. І. Комісаров підкреслює, що при всій своїй специфічності норми процесуального права реалізуються шляхом їх дотримання, використання і застосування [202, с. 5–7]. Ототожнюють виконання і використання норм цивільного процесуального права А. О. Мельніков і А. І. Кудряшова, які визначають, що реалізація норм права відбувається у формі їх виконання (використання) і дотримання [203, с. 23, с. 24].

Вважаємо, що ототожнювати виконання і використання правових норм неправильно, ні з позицій законодавчої техніки, ні формальної логіки, ні сутнісно-змістовного наповнення. Можна говорити про розмежування вказаних понять за об'єктом реалізації, а саме: коли мова йде про реалізацію передбачених у нормі процесуального права юридичних прав – задіюється така форма реалізації як використання; натомість коли об'єктом правореалізації стають цивільні процесуальні обов'язки суб'єктів

правовідносин – норма цивільного процесуального права підлягає виконанню. Таке бачення зустрічається в окремих теоретичних джерелах [204, с. 246] і в галузевих працях [201, с. 111–112].

В. М. Горшенюв усуває з переліку форм реалізації застосування норм процесуального права ті, які, на його думку, в основному тільки дотримуються, виконуються і використовуються [204, с. 225].

Дещо іншої точки зору дотримується Н. О. Чечіна, яка вважає, що реалізація норм можлива або у формі їх дотримання, або в формі застосування [205, с. 13]. Ця точка зору залишається домінуючою в наукових колах [206, с.

168], адже в господарсько-процесуальному, цивільно-процесуальному, кримінально- процесуальному, адміністративно-процесуальному праві, застосування процесуальних норм є механізмом здійснення правосуддя, що може реалізовуватися лише спеціально уповноваженим на це державним органом – судом. Натомість реалізація іншими учасниками процесу норм процесуального права (у формі їх виконання, використання, дотримання) призводить до виникнення правовідносин не прямо, а лише через дії суду.

Тому в рамках здійснення правосуддя беззаперечним залишається виняткова важливість ролі судових органів у процесі реалізації норм процесуального права, адже, як закріплено в ст. 124 Конституції України, правосуддя в нашій державі здійснюється виключно судами. Окрім цього, по-перше, саме вони уповноважені й компетентні застосовувати норми процесуального права; по-друге, реалізовані іншими учасниками процесу норми цієї галузі права набуватимуть юридичного значення в процесі здійснення правосуддя лише після прийняття їх судом (Наприклад, у цивільному процесі при відкритті позовного провадження подана до суду в порядку ч. 1 ст. 118 ЦПК України позовна заява призведе до відкриття провадження у справі (ст. 122 ЦПК України) тільки, якщо суддя встановить її відповідність вимогам законодавства (ст. 119 – 120 ЦПК України) і не знайде підстав для повернення позовної заяви або залишення її без руху (ст. 121 ЦПК України).

Якщо застосування норм процесуального права має місце тоді, коли йдеться про здійснення правосуддя в цілому, то дотримання, виконання та використання проявляються в тих випадках, що стосуються реалізації конкретними учасниками процесу приналежних їм процесуальних прав і обов'язків. Однак помилковим буде також твердження, що суди тільки застосовують норми процесуального права, адже у випадках, коли реалізується норма, адресована безпосередньо суду (регламентує його повноваження – склад суду, дослідження доказів, процедура розгляду і вирішення справ), то вона також може виконуватися, використовуватися і дотримуватися. Суд розглядає і вирішує справу, опираючись на власні повноваження з метою справедливого, неупередженого і своєчасного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів учасників судочинства, вдаючись для цього до всіх можливих форм реалізації норм процесуального права. Але решта осіб, які беруть участь у справі, застосовувати норми цивільного процесуального права без санкціонуючого впливу судових органів не можуть.

З наведеними висновками погоджуються галузеві процесуалісти [190, с. 25].

Опираючись на вищенаведені докази, можна визначити форми реалізації норм процесуального права як комплексну діяльність, яка характеризується загальним зовнішнім проявом втілення в процесуальних відносинах приписів норм права у вигляді застосування, виконання, використання та дотримання.

Можна стверджувати, що форми реалізації норм процесуального права – це зовнішній прояв цієї діяльності, що здійснюється шляхом застосування, виконання, використання і дотримання; а способи реалізації норм цивільного процесуального права – це конкретний внутрішній зміст окремих форм правореалізації, який знаходить свій вираз у вчиненні активних чи пасивних дій.

Юридична енциклопедія розкриває поняття «реалізація норм права» (франц. *realisation* – здійснення) як процес втілення правових приписів у поведінці суб'єктів та їх практичній діяльності зі здійснення прав і виконання юридичних обов'язків [197, с. 246]. З іншої точки зору розглядає цей процес І. Я. Дюрягін, який пропонує під реалізацією права розуміти перетворення, втілення правових норм у фактичну діяльність організацій, органів, посадових осіб і громадян [199, с. 7]. Деталізує наведене твердження з позицій процесуальної науки Р. В. Шагієва, яка доводить, що реалізація норм процесуального права є певною системою взаємопов'язаних, цілісних, послідовних ділянок втілення в процесуальних правовідносинах, зведених в процесуальний закон волі народу, що розміщена в кожному структурному елементі процесуальної норми [207, с. 54].

З наведеними визначеннями важко погодитись, оскільки всі вони (особливо останнє) мають дещо відсторонений від практичного аспекту правореалізації характер, не враховують особливостей суб'єктного складу процесуальних правовідносин і функціонального призначення процесуального права в цілому. Тому, з огляду на проведений вище аналіз специфіки, форм і способів реалізації норм процесуального права, вважаємо за доцільне дати авторське визначення цієї правової категорії.

Отже, можна сформулювати таке визначення: реалізація норм процесуального права – це законодавчо закріплена, узгоджена, послідовна діяльність усіх учасників процесу, яка полягає у втіленні приписів норм процесуального права в процесуальних правовідносинах і здійснюється за допомогою різних форм і способів з метою реалізації, захисту або визнання законних прав, свобод та інтересів учасників конкретних процесуальних відносин.

Способи реалізації норм процесуального права – це конкретні шляхи такої діяльності, які характеризуються внутрішнім втіленням у цивільних процесуальних відносинах приписів норм цієї галузі права у чітко визначений законодавством спосіб – вчиненням активних дій чи у вигляді бездіяльності.

Форми реалізації норм процесуального права – це шляхи такої діяльності, які характеризуються загальним зовнішнім втіленням в процесуальних відносинах приписів норм права у вигляді застосування,

виконання, використання і дотримання.

З правозастосовного процесу можна виділити самостійний вид процесу – правоохоронний, який включає правоохоронну та контрольно-наглядову діяльність.

Правоохоронний процес – це специфічна діяльність уповноважених органів та суб'єктів, яка направлена на охорону та захист права від будь-якого посягання. Вона складається з правозабезпечувальної, превентивної, каральної, контрольної, наглядової, правопоновлювальної і компенсаційної діяльності.

До правоохоронного процесу входить контроль як форма діяльності з додержання та перевірки відповідності виконання нормативно-правових приписів. Він здійснюється різними органами. У зв'язку з цим, виділяють прокурорський, судовий контроль (нагляд), контрольную діяльність органів влади. Ця діяльність виражена в перевірці відповідності виконання підконтрольними суб'єктами нормативно-правових приписів, а також у запобіганні правопорушенням, тобто вона здійснюється на основі норм права і завжди тягне юридичні наслідки. Однією зі специфічних форм контролю є нагляд.

Нагляд – це здійснення спеціально уповноваженими органами цільового спостереження за станом законності, фіксації його порушень і вжиття заходів щодо притягнення порушників до відповідальності [208, с. 533].

Кожний з цих процесів виражає собою систему, яка має реальний аналог у соціальній дійсності, що відповідає соціальній системі реального порядку. Тоді органічні цілісні утворення, що нами розглядаються, також мають ознаки системи.

Юридичний процес як організоване системне утворення, що має визначену структуру, складається з таких компонентів: процесуальне провадження, процесуальна стадія, процесуальний етап, процесуальна дія.

Розглянемо особливості реалізації норм цивільного процесуального права:

Тісний зв'язок між процесуальними нормами та процесуальними відносинами в цивільному процесі проявляється вже в тому, що наведені категорії дають можливість визначити свій зміст за допомогою одна одної. Тобто право в нормах існує абстрактно, а в правовідносинах воно використовується на практиці, як два невід'ємні елементи механізму правового регулювання [209, с. 342]. Своєрідним підтвердженням цієї тези може слугувати точка зору Р. Є. Гукасяна, який визначає, що реалізація норм права призводить до виникнення правовідносин [210, с. 18]. Саме тому в науці цивільного процесуального права існує чимало різних підходів з приводу проявів реалізації такої взаємодії.

Перш за все, це взаємопов'язані, хоча й різні форми існування права. Більшість процесуалістів, зокрема М. Й. Штефан, Н. А. Чечіна та інші, дотримуються тієї точки зору, що норми цивільного процесуального права є передумовами виникнення цивільних процесуальних правовідносин [83, с. 69]. Зазначене твердження є одним з основоположних постулатів цивільного

процесуального права. На таких же позиціях стоять не лише процесуалісти, але й дослідники теорії права. Зокрема В. Н. Хропанюк визначає, що норма права для того і створена, щоб врегулювати, а також надати юридичної форми всім суспільним відносинам [209, с.320].

Водночас мають рацію твердження таких учених, як А. А. Мельников, Н. А. Чечіна та П. Ф. Єлісейкін, які особливо наголошують на тому, що цивільні процесуальні правовідносини виступають одним із способів реалізації норм цивільного процесуального права. З цим важко не погодитись, оскільки без дотримання та реалізації на практиці положень, що містяться в правових (зокрема процесуальних) нормах, останні втрачають доцільність свого існування і перестають відповідати своєму призначенню головного регулятора суспільних відносин, адже, як уже відзначалося, правовідносини, за загальним правилом, – це врегульовані нормами права суспільні відносини, які саме в силу впливу норм права набувають форми правовідносин [210, с. 53]. На особливому зв'язку цих правових категорій зупиняв свою увагу і В. П. Мозолін, який стверджував, що процесуальні правовідносини є інструментом, за допомогою якого норми права впливають на суспільні відносини [211, с. 52]. У цивільній процесуальній літературі висловлюється також думка про те, що відносини, які складаються між судом і учасниками процесу, відчують вплив лише з боку норм цивільного процесуального права і ніякими іншими нормами не можуть бути врегульовані [205, с. 65]. На наш погляд, це дещо абсолютизоване твердження, яким Н. А. Чечіна заперечує зв'язок цивільного процесуального права з іншими галузями права. Це має певний сенс з огляду на положення ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України, яка встановлює, що провадження в цивільних справах у судах України ведеться за цивільними процесуальними законами. Водночас необхідно пам'ятати про норми інших галузей права, які так само можуть бути використані в цивільному процесі. Насамперед звернемося до норм прямої дії Основного Закону нашої держави – Конституції, зокрема до Розділів II і VII «Правосуддя». Крім цього, беззаперечний зв'язок цивільного процесуального права з цивільним, сімейним, трудовим й іншими галузями права визначається необхідністю реалізації норм матеріального права органами правосуддя. Отже, наведене твердження Н. А. Чечіної уявляється дещо недоцільним, оскільки ним автор заперечує, що цивільно-процесуальне право є складовою частиною системи права України.

М. А. Гурвіч стверджував: «Необхідність розгляду цивільної справи породжує процесуальне правовідношення, яке має складну структуру і є єдиним комплексом конкретних, тісно пов'язаних між собою елементарних правовідносин» [212, 30–32]. Отже, норми цивільного процесуального права пов'язують різні правові наслідки з настанням різних юридичних фактів, що передбачає можливість реалізації процесуальних норм не через одне правовідношення, а через множинність відносин, пов'язаних між собою в єдиній системі [212, с. 31].

Водночас спроби зводити існування норм і правовідносин у цивільному процесуальному праві лише до взаємообумовленості, на нашу думку, не

відповідають дійсності. Так, Н. А. Чечіна наголошує на тому, що процесуальні правовідносини виникають не лише в силу наявності процесуальних норм, але й внаслідок співвідношення норм, юридичних фактів і правосуб'єктності [205, с. 63]. Цієї точки зору дотримувався і А. А. Мельников, який стверджував, що виникнення кожного процесуального правовідношення обумовлено також і процесуальною правоздатністю особи, яка вступає в зазначені правовідносини, і процесуальним юридичним фактом [99, с. 109]. Такий підхід до розуміння процесуальних норм права як підстав виникнення процесуальних відносин на сьогоднішній день є найбільш розповсюдженим. З огляду на ці твердження, важко не погодитися з М. Й. Штефаном, який запевняє, що вказівка на норму права як на передумову виникнення цивільних процесуальних правовідносин має загальний характер у теорії правових відносин і конкретний – щодо цивільних процесуальних правовідносин, а також означає наявність сукупності норм, якими участь конкретних суб'єктів обумовлюється наявністю або відсутністю певних обставин [83, с. 70]. При цьому варто пам'ятати, що найбільш типовими для цивільного процесу є норми, адресовані не лише суду, але рівною мірою й іншим учасникам цивільних правовідносин. А. А. Мельников, до роздумів якого ми вже зверталися вище, стверджував: « Здійснення правосуддя судом та вся діяльність учасників процесу можливі лише в результаті взаємодії правових норм і процесуальних правовідносин, оскільки всі особи, які беруть участь у процесуальному розгляді справи, можуть здійснювати свої суб'єктивні цивільні процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки, встановлені нормами цивільного процесуального права, лише шляхом вступу в процесуальні правовідносини з судом» [99, с.103].

Найбільш повна порівняльна характеристика та аналіз співвідношення норм та правовідносин у цивільному процесуальному праві були здійсненні Н. А. Чечіною, яка зауважила, що особливості норм цивільного процесуального права фіксуються і видозмінюються як цивільні процесуальні правовідносини [205, с. 16].

Отже, підсумовуючи все викладене, слід відзначити, що цивільно-процесуальні норми (загальнообов'язкові правила поведінки, направлені на регулювання відносин, що складаються у зв'язку з судовою діяльністю по розгляду і вирішенню цивільних справ) та цивільні правовідносини (врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини) є взаємопов'язаними формами існування права.

Саме норма права перетворює суспільні відносини на правові, тобто є передумовою виникнення правовідносин, які, в свою чергу, виступають способом реалізації на практиці норм права взагалі, а також допомагають нормам впливати на суспільні відносини. Таким чином, можна спостерігати замкненість, у якій норми процесуального права як первинні ланки системи певної галузі права, виступають підставами виникнення та існування процесуальних правовідносин, які, в свою чергу, є одним із способів реалізації норм права на практиці, а також інструментом, за допомогою якого норми права впливають на суспільні відносини.

Реалізація норм процесуального права – це законодавчо закріплена, узгоджена, послідовна діяльність всіх учасників процесу, яка полягає у втіленні приписів норм процесуального права в процесуальних правовідносинах і здійснюється за допомогою різних форм і способів і здійснюється з метою реалізації, захисту або визнання законних прав, свобод та інтересів учасників конкретних процесуальних відносин.

Способи реалізації норм процесуального права – це конкретні шляхи такої діяльності, які характеризуються внутрішнім втіленням у процесуальних відносинах приписів норм галузі права у чітко визначений законодавством спосіб – вчиненням активних дій чи у вигляді бездіяльності.

Форми реалізації норм процесуального права – це шляхи такої діяльності, які характеризуються загальним зовнішнім втіленням у процесуальних відносинах приписів норм галузі права у вигляді: 1) застосування; 2) виконання; 3) використання; 4) дотримання.

Висновки до розділу 3

У результаті дослідження категорії «механізм процесуального регулювання», виходячи з теорії «широкого» розуміння процесуального права, було сформульовано таке визначення механізму процесуально-правового регулювання: це – сукупність процесуально-правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує спори, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері, а при його відсутності виконує правоохоронну функцію.

Визначення процесуально-правового механізму базується на дослідженні його структурних елементів. Процесуально-правовий механізм вступає в дію на деяких етапах загального правового регулювання, у випадках виникнення перешкод нормальній реалізації правових норм і має охоронну спрямованість. Він є елементом загального механізму правового регулювання, відносно самостійною підсистемою правових засобів, за допомогою якої упорядковується охоронна діяльність уповноважених органів у галузі юрисдикційного правозастосування.

Виходячи з видів елементів механізму правового регулювання, розглядаючи процесуальне право як правовий блок національної правової системи, були виділені такі структурні елементи механізму процесуального регулювання:

- 1) норми процесуального права;
- 2) юридичні факти як конкретні життєві обставини, що тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення процесуальних правовідносин (процесуальна фактична система як сукупність юридичних фактів);
- 3) процесуальні правовідносини, які врегульовуються нормами процесуального права і виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів.

Усі ці елементи мають складну побудову, оскільки юридичний процес, що виникає по конкретній справі, обслуговується не окремими нормами, а

сукупністю норм, що регламентують відповідний процес. В основі динаміки правовідносин знаходиться не один, а сукупність юридичних фактів. Сам юридичний процес складається з комплексу процесуальних правовідносин і розвивається постадійно. Процесуальні правовідносини мають свій склад: суб'єкти, об'єкт (об'єкти), зміст, – і можуть розглядатися як динамічний, зв'язок між суб'єктами, що змінюється, спрямований на досягнення певної мети.

Важливою особливістю механізму процесуального регулювання є відносність складових його елементів. На рівні процесуально-правового механізму в цілому вона виявляється у взаємоперетворенні одних його елементів в інші. Так, у процесуальному механізмі юридичні факти і правовідносини можуть «мінятися місцями», правовідносини здатні виступати в ролі юридичних фактів. На рівні окремих елементів релятивність виявляється, зокрема, в тому, що процесуальна норма-розпорядження може виступати як гіпотеза, диспозиція або як санкція.

Безспірний взаємозв'язок категорій «процесуально-правовий механізм», «правоутворення» та «реалізація процесуальних норм».

У розділі 3 звертається увага на розбіжності наукових поглядів щодо класифікації правотворчого процесу як одного з видів юридичного процесу, що отримало як підтримку, так і заперечення серед теоретиків права. Фахівці, що заперечують таку приналежність, вважають, що така класифікація не дає змоги встановити функціональний зв'язок юридичного процесу з механізмом правового регулювання, а також уявити юридичний процес як систему.

Вважаємо, що правотворення має подвійну правову природу: з одного боку, виступає як суспільне явище, що дає життя праву, породжує, формує й оформлює його, а з іншого – як вид юридичного процесу, оскільки процес правотворення не відбувається хаотично, а здійснюється у межах певної процедури, що має відповідне правове регулювання. Тому саме широке розуміння сутності процесуального права включає до його предмета правотворення та правозастосування.

Вважаємо, що застосування права або правозастосовчу діяльність можна визначити як здійснювану на засадах доцільності, справедливості й обґрунтованості піднормативну діяльність компетентних суб'єктів з видання конкретизованих й індивідуалізованих владних приписів (індивідуальної регламентації) та забезпечення їх видання й фактичної реалізації (правозабезпечення).

Процесуальні правовідносини виступають одним із способів реалізації норм процесуального права, оскільки без дотримання та реалізації на практиці положень, що містяться в правових (зокрема процесуальних) нормах, останні втрачають доцільність свого існування і перестають відповідати своєму призначенню головного регулятора суспільних відносин.

Реалізація норм процесуального права – це законодавчо закріплена, узгоджена, послідовна діяльність усіх учасників процесу, яка полягає у втіленні приписів норм процесуального права в процесуальних правовідносинах і здійснюється за допомогою різних форм і способів і

здійснюється з метою реалізації, захисту або визнання законних прав, свобод та інтересів учасників конкретних процесуальних відносин.

Способи реалізації норм процесуального права – це конкретні шляхи такої діяльності, які характеризуються внутрішнім втіленням у процесуальних відносинах приписів норм галузі права у чітко визначений законодавством спосіб – вчиненням активних дій чи у вигляді бездіяльності.

Форми реалізації норм процесуального права – це шляхи такої діяльності, які характеризуються загальним зовнішнім втіленням у процесуальних відносинах приписів норм права у вигляді застосування, виконання, використання і дотримання.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено комплексний теоретичний аналіз генези процесуального права України. За результатами проведеного дослідження було сформульовано такі основні висновки:

1. На підставі аналізу еволюції процесуального права на території України визначено нерозривність впливу, на формування правового поля, історичних, економіко-політичних подій, соціальних та національних течій у суспільстві. Створення судів, які мали на меті розгляд спорів, було потребою часу та має багатовікову історію. З розвитком судової системи потребувало змін законодавство, яке закріплювало принципи організації судової системи та порядок здійснення судочинства. Дослідження історії виникнення і становлення судів дозволяє зробити висновок, що історія формування системи судочинства стосується, насамперед, саме місцевих судів, тому що апеляційна і касаційна інстанції виникають набагато пізніше, а ті інституції, що створюються у різні періоди історії для розгляду і розв'язання спорів, покликані розв'язувати ці спори по суті, як суд першої інстанції. Передумовами виникнення судочинства сягають ще часів Античності, коли були створені перші особливі суди для розгляду справ, що виникали при здійсненні торгівлі як особливого різновиду людської діяльності. З метою врегулювання цих відносин виникли особливі норми, які були побудовані на принципах відсутності формалізму та швидкого розв'язання спору. Подальший розвиток судочинства в Європі, зокрема у Франції та Німеччині, мав великий вплив на розвиток судочинства на території України. Історію становлення судових органів на території сучасної України та формування законодавчого забезпечення судового процесу можна поділити на періоди, на основі яких виділити такі історичні етапи генези процесуального права на українських землях: перший період – давньоруський (IX–XIII ст.) – застосування різноманітних форм звичаєвого права у процедурах вирішення спорів у Київській Русі; другий – дореволюційний (XIV – XIX ст.) – закріплення українського звичаєвого процесуального права у нормативних актах та в

адміністративно-судовій практиці, формування так званого писаного права; третій – радянський (1917 – 1991 роки) – формування кодифікованих процесуальних законів, розвиток теоретико-правових концепцій процесуального права; четвертий – пострадянський (1991 рік – по теперішній час) – пов'язаний з аналізом результатів судової реформи і визначенням перспектив подальшого розвитку судових органів і процесуального законодавства незалежної України в умовах адаптації до європейського законодавства.

2. Протягом поетапного формування процесуального права на території України зароджувалась, формувалася та розвивалася правова думка. Процесуальне право як сукупність правових норм, які регулюють охоронну та юрисдикційну діяльність спеціально уповноважених органів, сформувалося на пізніх етапах розвитку суспільства, цей розвиток відобразився в наукових концепціях, які розширювались та охоплювали все більше форм діяльності уповноважених державою органів. У ХІХ – ХХ ст. відбулося закладення основ теорії процесуального права у вигляді концепції про єдність трьох процесів – кримінального, цивільного та адміністративного. Це була нова доктрина, що пов'язала три основні різновиди процесу в єдине ціле та виголосила тезу про єдність процесу та належність окремих його форм до галузей процесуального чи судового права. Теза про єдність не лише юрисдикційних, а і «позитивних» процесів була запропонована у вітчизняному правознавстві П.Є. Недбайло та В.М. Горшеневим ще в 70-х роках. Виходячи з сутності сформованих концепцій процесуального права виділені такі види підходів, розумінь та правових уявлень: теорія «вузького» трактування процесуального права – виходить з включення до предмета регулювання сукупності процесуально-правових суспільних відносин, пов'язаних та спрямованих на здійснення судочинства, а тому об'єднує самостійні процесуальні галузі права (цивільне процесуальне, кримінальне процесуальне, господарське процесуальне, адміністративне процесуальне), що містять процесуальні норми, спрямовані на реалізацію матеріальних норм з відповідних галузей матеріального права; теорія «розширеного» трактування процесуального права – охоплює не тільки правовідносини, пов'язані зі здійсненням судочинства та спрямовані на його здійснення, а й інші відносини, пов'язані з процесом застосування норм матеріального права. Таке розуміння процесуального права, об'єднує норми різної галузевої приналежності, які спрямовані не тільки на забезпечення процесу судочинства, а і реалізації інших організаційно-правових форм діяльності щодо застосування норм матеріального права, а тому «розширене» трактування процесуального права включає процесуальні норми, що містяться як у процесуальних, так і в матеріальних галузях (трудова, муніципальна, фінансова та ін.); теорія «широкого» трактування процесуального права – включає в себе всі види правової процедурно-процесуальної діяльності в державі, в тому числі правотворчий та правозастосовчий процеси.

3. На основі виокремлення та подальшого комплексного аналізу специфічних ознак процесуального права, аналізу тези про подібність системних властивостей норм процесуального права, виходячи з їх спільності

в специфіці призначення, сформульовано таке визначення процесуального права, це – складне за змістом і структурою організаційно-процедурне право, яке об'єднує правові галузі, норми та інститути права, що регламентують правові процедури і покликане забезпечити діяльність щодо застосування норм матеріального права стосовно конкретних життєвих обставин.

4. Система процесуального права є вторинним комплексним утворенням у структурі вітчизняного права, складається із сукупності правових норм, що регулюють комплекс суспільних відносин та об'єднуються близькістю своїх об'єктивних властивостей і методів правового регулювання. Норми вітчизняного процесуального права є первинною «цеглинкою» побудови системи процесуального права, вони належать до різних галузей та відрізняються за характером забезпечення матеріально-правових відносин, здебільшого мають стабільний зміст і призначення, і в своїй сукупності їх слід розглядати як цілісну динамічну систему. Система процесуального права в цілому є багаторівневою системою, що містить норми права, процесуальні інститути та їх об'єднання, а також інші структурні підрозділи, виокремлення кожного з яких як складових компонентів цієї системи зумовлюється диференціацією системи процесуальних правовідносин.

5. Процесуальні норми містяться як у традиційно процесуальних галузях національного права (кримінальний процес, цивільний процес, господарський процес, адміністративний процес), так і в інших галузях (конституційне право, фінансове право, трудове право). Процесуальні норми, що опосередковують застосування галузевих матеріально-правових норм, є лише компонентами загальної системи, тому всім їм притаманні подібні системні властивості, спільність у специфіці призначення. Процесуальні норми об'єднуються в процесуальні інститути за спільною (найближчою) метою правового регулювання, таким чином, існують інститути традиційно процесуальних галузей права та комплексні (змішані) інститути як системоутворюючі компоненти процесуального права. Більшість галузей національного права особливим чином поєднує в собі елементи матеріального і процесуального права.

6. З точки зору сучасності, можна константувати, що українська правова наука здебільшого пішла шляхом розвитку теорії «широкого» розуміння юридичного процесу, а звідси – і процесуального права. Сучасний розвиток процесуального права характеризується значним ускладненням процедури. Основною причиною такого явища є науково-технічний прогрес, який викликає ускладнення процесуальної форми, зокрема фіксування судового процесу технічними засобами, різноманітні експертизи. У розвитку процесуального права прослідковується така важлива закономірність: чим більше розвинуте суспільство, тим детальніше в законодавстві проявляється діяльність, пов'язана з охороною суспільного порядку, прав, свобод та законних інтересів громадян і організацій. Можна сподіватись, що розвиток українського процесуального права буде розширюватись і вдосконалюватись, і в структурі національного права його обсяг буде більш значним.

7. На основі системного наукового дослідження особливостей становлення, розвитку і сучасного стану процесуального права України визначено перспективні напрями розвитку процесуального права України. Процесуальне право України нерозривно пов'язане з міжнародним процесуальним правом, зокрема з правом Європи, і знаходиться під впливом сучасних інтеграційних процесів, яким сприяє розширення співробітництва в правозахисній, правоохоронній, судочинній, виконавчій сферах, запозичення законодавчою практикою досвіду зарубіжних правових доктрин і законодавства. На сьогодні процесуальне право України зазнає впливу процесів конвергенції з правом країн Європи, певної уніфікації процесуально-правових норм, що спрощує міжнародні відносини, зокрема у правоохоронній сфері, дає можливість гармонізувати національні галузі права. Україна обрала європейський вектор розвитку, 16 вересня 2014 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони», що тягне за собою обов'язок України привести вітчизняне законодавство у відповідність до європейських стандартів, що прямо стосується процесуального законодавства, зокрема у ст.1. вказаного Закону зазначено про зобов'язання України, які випливають із статті 8 Угоди, щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року.

8. В Україні питання механізму правового регулювання процесуального права порушувалося лише в рамках галузевих досліджень та на рівні загального аналізу правового регулювання, форм і механізмів реалізації права. За перехідного правостановлення в національному праві механізм процесуального регулювання – одна з новітніх категорій у правовій науці, що потребує окремого глибокого теоретичного дослідження.

Визначення процесуально-правового механізму базується на дослідженні його структурних елементів: норм процесуального права; юридичних фактів, як конкретних життєвих обставин, що тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення процесуальних правовідносин (процесуальна фактична система як сукупність юридичних фактів); процесуальних правовідносин, які врегульовуються нормами процесуального права і виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів. Виходячи з теорії «широкого» розуміння процесуального права, сформульовано таке визначення процесуально-правового механізму. Це – сукупність процесуально-правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує спори, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері, а при його відсутності виконує правоохоронну функцію. Отже, процесуально-правовий механізм володіє особливостями, дослідження яких також є перспективним завданням правової науки. І якщо законодавець уважно прислухатиметься до вчених, які професійно займаються його проблемами розвитку процесуального права, то громадяни й організації при зверненні в юрисдикційні та інші охоронні органи

отримуватимуть належний правовий захист.

9. У роботі досліджено подвійну правову природу правотворення: з одного боку, виступає як суспільне явище, що дає життя праву, породжує, формує й оформлює його, а з іншого – як вид юридичного процесу, оскільки процес правотворення не відбувається хаотично, а здійснюється у межах певної процедури, яка має відповідне правове регулювання. Тому саме широке розуміння сутності процесуального права включає до його предмета правотворення та правозастосування. Подальший стабільний розвиток процесуального права підвищить ефективність регулювання та організації упорядкованої правової діяльності, спрямованої на оптимальне задоволення і гарантування інтересів суб'єктів права. Реалізація норм процесуального права є законодавчо закріпленою, узгодженою, послідовною діяльністю усіх учасників процесу, яка полягає у втіленні приписів норм процесуального права і здійснюється за допомогою різних форм і способів з метою реалізації, захисту або визнання законних прав, свобод та інтересів учасників конкретних процесуальних відносин. Способи реалізації норм процесуального права – це конкретні шляхи такої діяльності, які характеризуються внутрішнім втіленням у процесуальних відносинах приписів норм галузі права у чітко визначений законодавством спосіб – вчиненням активних дій чи у вигляді бездіяльності. Форми реалізації норм процесуального права – комплексна діяльність, яка характеризується загальним зовнішнім проявом втілення в процесуальних відносинах приписів норм права у вигляді застосування, виконання, використання та дотримання; а способи реалізації норм процесуального права – це конкретний внутрішній зміст окремих форм правореалізації, який знаходить свій вираз у вчиненні активних чи пасивних дій.

1. Притика Д.М. Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення [Текст] / Д. М. Притика. – К. : ІнЮре, 2003. – 328 с.
2. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь [Текст] / Б. І. Андрусин, А. М. Гуз ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Кафедра теорії та історії держави і права. – К. : [б.в.], 2003. – 60 с.
3. Договор Руси с Византией 944 г. [Текст] // Власов Ю.Н. Государство и право Киевской Руси. – М. : Юрайт, 1999. – 311 с.
4. Русская Правда. Текст, изданный по трем спискам, с предисловием и кратким объяснительным словарем, составленным кандидатом права А. Б. Гинцбургом [Текст] / Под ред. Е. М. Гаршина. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1888. – С. 41 – 48.
5. Ковальчук Г.К. Стародавні пам'ятки правової культури України: навч. посіб. до курсу «Основи держави і права України» [Текст] / Г.К. Ковальчук. – Рівне РДП, 1996. – 107 с.
6. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. [Текст] / Т. В. Кашанина, – М. : Высшая школа, 2004. – 325 с.
7. Падох Я. Суди і судовий процес старої України: Нариси історії [Текст] / Б. Т. Цюцюра (післясл.). – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів., 1990. – 128 с.
8. Теория государства и права [Текст] / Под ред. А.И. Королева, Л.С. Явича., Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1982. – 382 с.
9. Історія держави та права України [Текст]: Підручник: [У 2-х т.] / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Том 1 // Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре»», 2003. – 656 с.
10. Гайдай Л. І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини) [Текст]: навч. посібник-коментар / Л. І. Гайдай. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 437 с
11. Довідник з історії України [Текст]: [У 3-х т.] / І. З. Підкова, Р. М. Шуст. – К. : Генеза, 1993. – Т. 1: А-Й. – 239 с.
12. Іванов В. М. Історія держави і права України [Текст] : навч. пос. / В. М. Іванов. – К. : Атіка, 2007. – 728 с.
13. Коляда І. Апостольське служіння Україні [Текст] / І. Коляда // Всеукраїнський загальнополітичний освітянський тижневик «Персонал плюс». – №1(355). – 13–19 січня. – 2010 р. – С. 17.
14. Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя: (Заметка по поводу ст. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русском богатстве» за 1894 г. — № 2, 3, 4) [Текст] / Н. П. Василенко // Киев. старина. – 1894. – Т. 47. – Кн. 11 (нояб.). – С. 242–270; Кн. 12 (дек.). – С. 402–424.

15. Тальберг Д. Г. Русское уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям Орд. проф. университета св. Владимира доктора уголовного права Д. Г. Тальберга [Текст] / Д. Г. Тальберг. – Товарищество печ. дела и торг. Ин-т Кушнарёв и Ко, в Москве, Киевское отделение, 1889. Т. 1.– 318 с.
16. Права, по которым судится малороссийский народ [Текст] / под ред. проф. А. Ф. Кистяковского. – К. : Университетские известия, 1879. – 844 с.
17. Пащук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. [Текст] / А. Й. Пащук. – Харків : ХДУ, 1961. – 256 с.
18. Пащук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в другій половині XVII- XVIII ст. [Текст] / А. Й. Пащук. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 241 с.
19. Історія українського козацтва [Текст]: Нариси: [у 2 т.] / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т.2. – 724 с.
20. Теоретические основы эффективности правосудия [Текст] / И. Л. Петрухин, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщакова; Отв. ред. Г. П. Батуров; Академия наук СССР. Институт государства и права. — М. : Наука, 1979. — 392 с.
21. Куш Л. Плями: на східцях, у слідстві, на репутації [Текст] / Л. Куш // Голос України. – 4 грудня 2001 року. – № 229. – С.12–16.
22. Міхеєнко М., Шишкін В. Апеляційне провадження як резерв змагальності в судах другої інстанції [Текст] / М. Міхеєнко, В. Шишкін // Право України. – 1995. – №1. – С. 14–15.
23. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения [Текст] : [В 30-ти томах] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат. – Т. 1, 1961. – 699 с.
24. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в современный период коммунистического строительства [Текст]: автореф. дис. на соискание учебной степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 Теория и история государства и права. История политических и правовых учений / В. М. Горшенев. – Свердловск, 1969. – 40 с.
25. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика [Текст] / Виртук Н. В., Горшенев В.М., Добровольская Т.Н., Иконичкая И.А., и др. // Под ред.: Горшенев В.М., Недбайло П.Е. – М. : Юрид. лит., 1976. – 279 с.
26. Рабинович П. М. Упрочнение законности – закономерность социализма [Текст] / П. М. Рабинович. – Львов : Львовиздат., 1975. – 260 с.
27. Лейст О. Э. Теоретические проблемы санкций и ответственности по советскому праву [Текст]: автореф. дис. докт. юрид. наук.: спец. 12.00.01 Теория и история государства и права. История политических и правовых учений / О. Э. Лейст. – М.,1978. – 27 с.
28. Юсупов В. А. Правоприменительная деятельность органов управления [Текст] / В. А. Юсупов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 136 с.
29. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе [Текст] / Н. В. Витрук. // Отв. ред.: Патюлин В.А. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
30. Салищева Н. Г. Административный процесс в СССР [Текст] / Н. Г. Салищева. – М. : Юрид. лит., 1964. – 158 с.

31. Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право [Текст] / В. Д. Сорокин. – М. : Юрид. лит., 1972. – 240 с.
32. Сорокин В. Д. Советское административно-процессуальное право [Текст]: учебно-методическое пособие / В. Д. Сорокин. – Ленинград, 1976. – 56 с.
33. Галаган И. А. Административная ответственность в СССР. Процессуальное регулирование [Текст] / И. А. Галаган. – Воронеж. : Изд-во Воронеж. ун-та, 1976. – 198 с.
34. Бахрах Д. Н. Административное право [Текст] / Д. Н. Бахрах. – М. : БЭЖ, 1996. – 355 с.
35. Ким А. И. Социалистическая законность в организационной деятельности местных Советов депутатов трудящихся [Текст] / А. И. Ким. – Томск : Изд. Том. ун-та, 1961. – 92 с.
36. Ким А. И. Советское избирательное право [Текст] / А. И. Ким. – М. : Изд. «Юридическая литература», 1965. – 210 с.
37. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса [Текст] / М. С. Строганович // Отв. ред. Н. Н. Полянский. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 703 с.
38. Полянский Н. Н., Строгович М. С., Савицкий В. М., Мельников А. А. Проблемы судебного права [Текст] / Н. Н. Полянский, М. С. Строганович, В. М. Савицкий, А. А. Мельников // Под ред. В. М. Савицкого. – М. : Наука, 1983. – 223 с.
39. Аكوпова Е. М. О понятии трудового процесса [Текст] / Е. М. Аكوпова // В кн. : Проблемы трудового права и права социального обеспечения / отв. ред. С. А. Иванов – М., 1975. – С. 159–163
40. Фогель Я. М. Процессуальные отношения в пенсионном обеспечении [Текст] / Я. М. Фогель // Сов. гос-во и право. – 1971. – № 8. – С. 28.
41. Процессуальные вопросы советского земельного права [Текст] / Иконичкая И.А., Краснов Н.И.; Отв. ред.: Краснов Н.И. – М. : Наука, 1975. – 151 с.
42. Алексеев С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права [Текст] / С.С. Алексеев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с.
43. Скитович В. В. Некоторые методологические проблемы исследования гражданского права и процесса [Текст] / В. В. Скитович // В кн.: Методологические проблемы правоведения; Под ред. проф. М. Н. Марченко. – М. : МГУ, 1994. – С.120–121.
44. Филиппов Е. И. О соотношении гражданского судопроизводства и общественно-товарищеской формы защиты права [Текст] / Е. И. Филиппов // В кн.: Вопросы развития и защиты прав граждан : Межвузовский тематический сборник – Калинин, 1977. – С.138
45. Чечина Н. А. Избранные труды по гражданскому процессу [Текст] / Н. А. Чечина. – С.–Пб. : Изд. Дом С.–Петерб. гос. ун-та, 2004. – 656 с.
46. Чечина Н. А. Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права [Текст]. / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 104 с.

47. Алексеев Н. С., Даев В. Г., Кокорев Л. Д. Очерк развития науки советского уголовного процесса [Текст] / Н. С. Алексеев, В. Г. Даев, Л. Д. Кокорев. – Воронеж. Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 252 с.
48. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории [Текст] / В. Н. Протасов. – М. : «Юридическая литература», 1991. – 143 с.
49. Протасов В. Н., Щеглов В. Н. Юридический процесс и процедура [Текст] / В. Н. Протасов, В. Н. Щеглов. // Проблемы соотношения материального и процессуального права. – М., 1980. – С. 106–114
50. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права [Текст] / Е. Г. Лукьянова. – М. : Издательство НОРМА, 2003. – 240 с.
51. Колодій А. М. Принципи права України [Текст] / А. М. Колодій.– К. : Юріном Інтер, 1989.– 208 с.
52. Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу [Текст]: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 / О. В. Фатхутдінова – 2000. – 11с.
53. Серета О. О. Правова процедура: теоретико-правові засади та практичні виміри [Текст]: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 / О. О. Серета; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : [б. и.], 2008. – 20 с.
54. Рязановский В. А. Единство процесса [Текст] / В. А. Рязановский. – Пособие. – М. : Юридическое бюро «Городец», 1996. – 74 с.
55. Правознавство [Текст]: підручник В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін.; За заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – К. : КНЕУ, 2003. – 767 с.
56. Словарь иностранных слов [Текст] – 15-е изд., испр. –М., 1988. – с. 407.
57. Новий словник іншомовних слів [Текст] / укл. і перед. О. М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 2007. – 619 с.
58. Ожегов С. И. Словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов. – М., 1987. – с. 558.
59. Лолаев Т. П. О «механизме» течения времени [Текст] // Вопросы философии . – 1996. – № 1. – С. 51–57.
60. Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен [Текст]: [монографія] / В. К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – с. 358.
61. Советское государственное право [Текст] /Авт. кол. : В. С. Основин, М. Г. Кириченко, Е. И. Козлова ; Отв. ред. Е. И. Козлова. – М. : Юрид. лит., 1983. – 496 с.
62. Борисова Л. Н. Общая теория процессуальных норм права [Текст]: автореф. дис. на соискание учебной степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Л. Н. Борисова. – Ставрополь, – 2004. – 26 с.
63. Лукьянова Е. Г. Процессуальное право и его место в структуре права [Текст]: автореферат дис. на соискание учебной степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Е. Г. Лукьянова. – Москва, – 2000.. – 34 с.
64. Хрестоматия по гражданскому процессу [Текст] / под общ. ред. проф. М. Треушникова. – М., 1996. – с. 229.

65. Ткач А. Н. Юридические процедуры: от теории к практике [Текст] / А. Н. Ткач // Юрист. – 2002. – № 1. – с. 8
66. Панова И. В. Юридический процесс [Текст] / И. В. Панова. – Саратов : Святопись, 1998. – с. 19.
67. Гражданский и арбитражный процесс, нотариат, обязательства [Текст] / отв. ред. В. В. Ярков. – М. : БЕК, 1998. – 528 с.
68. Мельников Ю. И. Понятие и особенности норм процессуального права [Текст] / Ю. И. Мельников // Юридические гарантии применения права и режим социальной законности в СССР. – Ярославль, 1975. – С. 11–18.
69. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1971., с. 122.
70. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права [Текст]: Підручник. – К.: Кондор, 2008. – 477с.
71. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посібн. / Е. Ф. Демський. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
72. Загальна теорія держави і права [Текст]: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
73. Скакун О. Ф. Теорія держави і права [Текст]: Підручник / О. Ф. Скакун. // Пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
74. Скобелкин В. Н. Нормы нематериального характера в трудовом праве [Текст] / В. Н. Скобелкин // Вопросы теории и практики гражданского и трудового права и гражданского судопроизводства. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1981. – С. 102 – 107. С. 102
75. Борисова Л. Н. Процессуальные нормы права как вид социальных норм [Текст] : учебно-методическое пособие / Л. Н. Борисова. – Ростов–на–Дону : НОУ ВПО Южно – российский гуманитарный институт. – 2012. – 3,5 п.л.
76. Экштайн К., Шафхаузер Р., Вершинин С. Как упорядочить отношения гражданина и чиновника. Административные процедуры на примере законодательства Швейцарии [Текст] / К. Экштайн, Р. Шафхаузер, С. Вершинин. – М. : Изд-во ЭКОМ, 2000. – 80 с.
77. Борисова Л.Н. Юридический процесс и юридическая процедура как категории права [Текст] / Л. Н. Борисова // Правовая политика и правовая жизнь. – Саратов, – 2006. – № 2. – С. 156–166
78. Штефан М. Й. Цивільний процес [Текст]: підруч. для юридич. спеціальностей вищих закладів освіти / М. Й. Штефан. – К. : Ін Юре. – 1997. – 608 с.
79. Гольмстен А.Х. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст]: [4-е изд., перераб.] / А.Х. Гольмстен. – СПб : Тип. Стасюлевича, 1907. – 334с.
80. Гражданский процесс [Текст]: учебник / Под ред. В. В. Комарова. – Х. : ООО «Одиссей», 2001. – 704 с.
81. Чернооченко С. І. Цивільний процес України [Текст]: навчальний посібник / С. І. Чернооченко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 308 с.
82. Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право [Текст]: навчальний посібник / Т. М. Кілічава. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 352 с.

81. Штефан М. Й. Цивільний процес [Текст]: навч. видання / М. Й. Штефан. – К .: Ін Юре, 2001.– 696 с.
82. Гражданский процесс [Текст]: учебник. – [издание 3-е, перераб. и доп.] / Под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. – М. : ПБОЮЛ, 2000. – 544 с.
83. Ткачѳв Н. И. Межотраслевые правовые понятия (методологический аспект) [Текст] / Н. И. Ткачев. // Понятийный аппарат науки советского гражданского права и процесса и терминология законодательных актов. – Тверь : Изд-во Тверского ун-та, 1991. – С. 108 – 114.
84. Гузь Л. Є. Підстави для скасування судових рішень (ухвал) та способи запобігання їх виникнення при розгляді цивільних справ у судах [Текст] / Л. Є. Гузь. – Х. : ВПФ «Поліграф», 2006. – 724 с.
85. Зайцев И. М. Относительно технических гражданских процессуальных норм [Текст] / И. М. Зайцев. // Механизм защиты субъективных гражданских прав. – Ярославль : ЯрГУ, 1990. – С. 95–103.
86. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 273 с.
87. Фурса С. Я., Щербак С. В., Євтушенко О. І. Цивільний процес України: Проблеми і перспективи [Текст]: науково-практичний посібник / С. Я. Фурса, С. В. Щербак, О. І. Євтушенко. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2006. – 448 с.
88. Адміністративне право України [Текст]: підручник / За заг. ред. С . В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003.– 896 с.
89. Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права [Текст]: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. юр. наук : спец. 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / О. В. Кузьменко. – Київ, 2006. – 43 с.
90. Салищева Н. Г. Административный процесс в СССР [Текст] / Н. Г. Салищева. – М : Юрид. лит., 1964. – 158 с.
91. Рабінович П.М Основи загальної теорії права та держави [Текст]: Навч. посібник. Вид. 6-е - Х.: Консум, 2002. — 160 с.
92. Старосьцяк Є. Элементы науки управления [Текст] / Є. Старосьцяк; Перевод с польского Махненко А.Х. – М. : «Прогресс», 1965. – 423 с.
93. Гейц С. О. Норми кримінально-процесуального права [Текст]: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.09 / С. О. Гейц. – Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 20 с.
94. Кримінальний процес України [Текст] / За ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Харків : «Право», 2000. – 494 с.
95. Балюк І. А. Господарське процесуальне право [Текст]: навч. посіб. / І. А. Балюк. – К. : КНЕУ, 2008. – 224 с.
96. Чечина Н. А. Норма права и судебное решение [Текст] / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1961. – 78 с.
97. Гурвич М. А. Решение советского суда в исковом производстве. [Текст] / М. А. Гурвич. – М. : ВЮЗИ, 1955. – 128 с.
98. Мельников А. А. Совестький гражданский процессуальный закон [Текст] / А. А. Мельников. – М. : Наука, 1973. – 160 с.

99. Комиссаров К. И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства [Текст] / К. И. Комиссаров. – Свердловск, 1971. – 168 с.
100. Роз'яснення президії Вищого господарського суду України від 28.03.2002 № 04-5/366 «Про деякі питання практики застосування розділу XII Господарського процесуального кодексу України» [Текст] // Господарське судочинство в Україні: правові засади та судова практика. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 493 – 496.
102. Совгиря О. В. Конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. [Текст] / О. В. Совгиря. — К.: Юрінком Інтер, 2010. — 536 с.
103. Воронова Л.К. Фінансове право: підручник [Текст] / Л. К. Воронова. – К.: Олді плюс, 2006. – 460 с.
104. Нагребельний В. П. Фінансове право України. Загальна частина: навчальний посібник [Текст] / В. П. Нагребельний, В. Д. Чернафчук, В. В. Сухонос. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 213 с.
105. Кудрявцев В. Правовая наука и современный общественный прогресс [Текст] / В. Кудрявцев // Известия. – 1975. – 7 июля.
106. Распутина Л. Н. Процедурные нормы и правоотношения в сфере правового регулирования труда [Текст] / Л.Н. Распутина // Вестник Омского университета. – 1997. – Вып. 4. – С. 90–93.
107. Морозов Д. А. Трудовое процессуальное правоотношение [Текст]: автореф. дис. на соискание уч. ступени канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Д. А. Морозов. – Пермь, 2006. – 21 с.
108. Семерак О. С., Семерак І. О. Основи правознавства [Текст] : навч. посіб. / О. С. Семерак, І. О. Семерак – К. : Знання, 2008. – 480 с.
109. Волинка К. Г. Теорія держави і права [Текст]: навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
110. Галаган И. А. Процессуальные нормы и отношения в советском праве (в непроцессуальных отраслях) [Текст] / И.А. Галаган. – Воронеж : Издательство ВГУ, 1985. – 206 с.
111. Мельник П.В. Правознавство [Текст]: навчальний посібник / П. В. Мельник. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. – 309 с.
112. Козловський А. А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес [Текст] / А. А. Козловский // Право України. – 2000. – №2. – С. 49-51
113. Васильев А. С. Административное право Украины (Общая часть) [Текст]: учебное пособие / А. С. Васильев. – Х. : Одиссей, 2001.– 288 с.
114. Правознавство [Текст]: навч. посібник / Під ред. В. В. Копейчикова. – [3-те вид.] – К. : Юрінком, 2001.– 638 с.
115. Общая теория советского права [Текст] / Под ред. С. Н. Братуся и И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1966. – 491 с.
116. Концепция стабильности закона [Текст] / Отв. ред. В. П. Казимирчук. – М. : Проспект, 2000. – 175 с.
117. Сергейко П. Н., Хутиыз М. Х. Энциклопедия права [Текст]: учебное пособие. – М. : Издательство Былина, 1995. – 157 с.
118. Логіка [Текст]: підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.; За заг. ред. проф.

- В. Д. Титова. – Х. : Право, 2005. – 208 с.
119. Строгович М. С. Судебное право: предмет, система, наука [Текст] / М. С. Строганович // Советское государство и право. – 1979. – № 12. – С. 60–64.
120. Загальна теорія держави і права [Текст] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін., Харків : Право, 2011. – 584 с.
121. Чернадчук В. Д., Сухонос В. В. Основи господарського процесуального права України [Текст]: навчальний посібник / В. Д. Чернадчук, В. В. Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 220 с.
122. Цурка Д.М. Господарський процес / Д. М. Цурка // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : HYPERLINK "http://www.lexline.com.ua/?go=full_article &id=298" http://www.lexline.com.ua/?go=full_article &id=298
123. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси теорії права [Текст]: навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – [вид. 2-е доп.] – К. : Книга, 2004. – 376 с.
124. Коренев А. П. Административное право России [Текст]: учебник: [В 3-х частях]. Часть I. – М. : МЮИ МВД России. Изд-во «Щит-М», 1999. – 280 с.
125. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктне право у юридично-галузевій парадигмі [Текст] / В. К. Колпаков // Право України. – 2002. – № 4. – С. 17–21.
126. Кузьменко О. В. Адміністративний процес: сутність і структура [Текст] / О. В. Кузьменко // Право України. – 2003. – № 2. – С. 22–26.
127. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду [Текст] / А. П. Заєць. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 247 с.
128. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории государства и права [Текст] / Е. Б. Пашуканис. – М., 1983. – 271 с.
129. Матузов Н. И. Правовая система развитого социализма [Текст] / Н. И. Матузов // Советское государство и право. – 1983. – № 1. – С. 18.
130. Жребкин В. С. Противоречия при социализме и право [Текст] / В. С. Жребкин. – Владимир, 1972. – 215 с.
131. Керимов Д. А. Философские проблемы права [Текст] / Д. А. Керимов. – М., 1972. – 650 с.
132. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права [Текст] / Д. А. Керимов // Моск. гос. юрид. акад., Современная гуманитар. акад. – М. : Соврем. гуманитар. ун-т, 2003. – 520 с.
133. Явич Л. С. Сущность, содержание и форма в праве [Текст] / Л.С. Явич // Методологические проблемы советской юридической науки / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1980. – С. 38-66.
134. Мальцев Г. В. Правовая система субъекта Российской Федерации [Текст] / Г. В. Мальцев // Материалы научно-практической конференции «Государственность и право республики в составе Российской Федерации». – Ростов-на-Дону : Нальчик, 1996. – С.5.
135. Матузов Н. И. Правовая система и личность [Текст] / Н. И. Матузов. – Саратов. : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 294 с.
136. Княгинин В. Н. Место правовой системы, основанной на законе, среди иных правовых систем [Текст] / В. Н.Княгинин. – Екатеринбург, 1992. – 114 с.

137. Гукасян Р. Е. Соотношение материального и процессуального права, норм и правоотношений [Текст] / Р. Е. Гукасян // Проблемы соотношения материального и процессуального права. – М.: ВЮЗИ, 1980. – 160 с.
138. Алімов Р. С. Процедури в адміністративному праві України: теорія і практика [Текст] : на здобуття наукового ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.07 / Р. С. Алімов. – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право – Державна податкова адміністрація України, Академія держ. податкової служби України. – Ірпінь, 2002. – 16 с.
139. Філософський словник [Текст] / За ред. члена-коресподента АН УРСР В.І. Шинкарука. – К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук Української РСР, 1973. – 600 с.
140. Явич Л. С. Общая теория права [Текст] / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1976. – 288с.
141. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма [Текст] / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат., 1961. – 271 с.
142. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 188 с.
143. Тиунова Л. Б. О понятии правовой системы [Текст] / Л. Б. Тиунова // Правоведение. – 1985. – № 1. – С. 29.
144. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник [Текст] / О.Ф. Скакун – Х. : Консум, 2001. – 256 с.
145. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник [Текст] / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
146. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах [Текст]: учебно-методическое пособие / А.В. Малько. – М. : Юристь, 2001. – 272 с.
147. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства [Текст]: учебник для юридических вузов и факультетов. / В. С. Нерсисянц – М. : Норма-Инфра, 1999. – 552 с.
148. Ведерніков Ю.А., Мосьондз С.О., Поклонська О.Ю. та ін.. Теорія держави і права [Текст] : навч. пос. для дистанц. навчання / За ред.. Ю.А. Ведернікова, О.Ю. Поклонської. – Сімферополь : ДІАЙП, 2010. – 282 с.
149. Калюжний Р. А., Тимченко С. М., Пархоменко Н. М., Легуша С. М. Загальна теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. – К. : Видавець Паливода А.В., 2007. – 296с.
150. Тарасова А.Г. Юридическая процедура как правовая категория [Текст] / А. Г. Тарасова // Вестник Евразийской академии административных наук. – М. : НП «Евразийская акад. адм. Наук», 2011, № 3 (16). – С. 25–30
151. Бобровник С. В. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) [Текст]: навч. посіб. / С. В. Бобровник. — К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
152. Проблемы теории государства и права [Текст] : учебник для студентов вузов, обучающихся по спец. «Правоведение» / С.С. Алексеев, И.Я. Дюрягин, В.Б. Исаков и др.; Под ред. С.С. Алексеева – М. : 1987. – 447 с.

153. Шевченко Г. / Проблеми нормотворчої діяльності суб'єктів нормотворення [Електронний ресурс] / Г. Шевченко. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/12895/>
154. Лавринович О. Оптимізація діяльності Міністерства юстиції України в умовах суспільно-економічних перетворень: стан, проблеми, перспективи [Текст] / О. Лавринович // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 1. – С. 5.
155. Про поліпшення організації законопроектної діяльності : Указ Президента України від. 26 листопада 2003 р. № 1348/2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1348/2003>
156. Правовые акты. Учебно-практическое и справочное пособие [Текст] / Ю. А. Тихомиров, И. В. Котлевская. – М. : Издание Тихомирова М. Ю., 1999. – 381 с.
158. Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу [Текст]: монографія / О. В. Кузьменко. – Київ : Атіка, 2005. – 358 с.
159. Глазунова Н. И. Государственное (административное) управление [Текст]: учебник / Н. И. Глазунова. – М. : ТК Велби; изд-во «Проспект», 2006. – 359 с.
160. Сорокин В. Д. Административный процесс и административно-процессуальное право [Текст] / В. Д. Сорокин. – СПб. : Изд-во Юрид. ин-та (Санкт-Петербург), 2002. – 474 с.
161. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики [Текст] / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
162. Белкин Р. С. Криминалистика и научно-технический прогрессе [Текст] / Р. С. Белкин // Труды Высшей школы. – М., 1972. – Вып. 34, – С. 7.
163. Забезпечення прав і свобод людини та громадянина – головне завдання правоохоронної діяльності міліції України [Текст] / В. Д. Бабкін // Адвокат. – 2012. – N 1. – С. 48.
164. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве [Текст] / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища школа, 1980. – 160 с.
165. Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве [Текст] / П. С. Элькинд. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та., 1976. – 143 с.
166. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
167. Кодекс законів про працю [Текст] : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII (редакція від 01.04.2014, підстава HYPERLINK "<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1169-18>" & " _blank" 1169-18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
168. Сімейний кодекс України : Закон від 10.01.2002 № 2947-III (редакція від 04.08.2013, підстава 402-18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
169. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України : Закон України від 22.12.2006 р. № 524-V) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/524-16>

170. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>

171. Про внесення змін до Сімейного кодексу України : Закон України [Текст] від 26.12.2002 № 407-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/407-15>

172. Земельний кодекс [Текст]: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III / Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.

173. Цивільний кодекс України [Текст] від 16 січня 2003 р.// ВВР. – 2003. № 40–44.

174. Лінецький С. Адміністративна юстиція по-українськи: варіації на задану тему / С. Лінецький. // Юстиніан. – №2 2003р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=73>

175. Балюк І. А. Господарське процесуальне право [Текст]: навч. посіб / І. А. Балюк. – К. : КНЕУ, 2008. – 224 с.

176. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон від 01.07.2010 № 2411-VI (редакція від 19.04.2014, підстава [HYPERLINK "http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1170-18"](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1170-18) \t "_blank" 1170-18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [HYPERLINK "http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17"](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17) <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>

177. Про Національне центральне бюро Інтерполу : Постанова Кабінету Міністрів від 25.03.1993 № 220 (редакція від 22.06.2012, підстава 532-2012-п) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/220-93-%D0%BF>

178. Інструкція про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, затверджено наказом МВС України, Генеральною прокуратурою України, СБУ, Державним комітетом СОДК України, ДМС України, ДПА України N 3/1/2/5/2/2 від 09.01.97. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0054-97>

179. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 № 4651-VI (Редакція від 09.05.2014, підстава 1235-18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

180. Про затвердження плану першочергових заходів щодо інтеграції України до Європейського Союзу на 2013 рік : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2013 р. № 73-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [HYPERLINK "http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/73-2013-%D1%80"](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/73-2013-%D1%80) <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/73-2013-%D1%80>

181. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (редакція від 02.03.2014, підстава 742-18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80>

182. Смітюх А. В. Щодо уніфікації цивільного, адміністративного та господарського судочинства в ході реформи процесуального законодавства

- України [Текст] / А. В. Смітюх // Вісник Одеського національного університету . – 09/2007. – Том 12. – Вип.11: Правознавство. – С.77–83
183. Дюрягин И. Я. Применение норм советского права [Текст] / И. Я. Дюрягин. – Свердловск, 1973. – 248 с.
184. Мурашин О. Г. До питання про законність правозастосовчих рішень [Текст] / О. Г. Мурашин // Забезпечення законності в діяльності органів внутрішніх справ України: зб. наук. праць. – К. : УАВС, 1995. – С. 81–85.
185. Правознавство [Текст] : підручник / За відп. ред. О. В. Дзери. – [10-е вид. перероб. і доп.] – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 848 с.
186. Юсупов В. А. Правоприменительная деятельность органов управления [Текст] / В. А. Юсупов. – М., 1979. – 136 с.
187. Додин Е. В. Доказывание и доказательства в правоприменительной деятельности органов советского управления [Текст] \ Е. В. Додин. – Киев-Одесса, 1976. – 128 с.
188. Котюк В. О. Теорія права [Текст]: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів. — К.: Вентурі, 1996. — 208 с.
189. Бро Ю. Н. Проблемы применения советского права [Текст]: учебное пособие / Ю. Н. Бро. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1980. – 84 с.
190. Ярков В. В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права [Текст] / В. В. Ярков. – Екатеринбург : СЮИ, 1992. – 184 с.
191. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества (сущность и принципы) [Текст] / Л.С. Явич. М. : Юрид. лит., 1978. – 224 с.
192. Земченко Н. А. Воспитательное значение деятельности суда по применению норм процессуального права [Текст] / Н. А. Земченко // Проблемы применения норм гражданского процессуального права. – Свердловск : СЮИ, 1976. – С. 98–109
193. Мельников Ю. И. Природа и содержание норм процессуального права в социалистическом обществе [Текст] / Ю. И. Мельников. – Ярославль, 1976. – 116 с.
194. Комиссаров К. И. К теории гражданско-процессуальных правоотношений [Текст] / К.И. Комиссаров // Краткая антология уральской процессуальной мысли. 55 лет кафедре гражданского процесса Уральской государственной юридической академии; Под ред: Ярков В.В. – Екатеринбург: Изд-во Гуманит. ун-та, 2004. – С. 252–264
195. Підлубна О.В. Класифікація норм цивільного процесуального права [Текст] / О. В. Підлубна // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта 2005» (7–21 лютого 2005 року). – Том 48. Право. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – С. 60–62.
196. Алексеев С. С. Общая теория права [Текст] : Курс лекций [в 2-х т.] / С. С. Алексеев. – Т.2. – М. : Юрид. лит, 1981. – 396 с.
197. Юридична енциклопедія [Текст] : [В 6 Т.]; Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана ; – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – 670 с.

198. Лазарев В. В. Применение советского права [Текст] / В.В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 198 с.
199. Дюрягин И. Я. Применение норм советского права [Текст] / И. Я. Дюрягин . Теоретические вопросы. – Свердловск : Среднеуральское книжное изд-во, 1973. – 248 с.
200. Горшенев В. М. Функции и содержание норм процессуального права по советскому законодательству [Текст] / В. М. Горшенев // Проблемы правоведения. – Новосибирск., 1967. – С. 16–38.
201. Мельников А. А. Советский гражданский процессуальный закон: Вопросы теории гражданского процессуального права [Текст] / А. А. Мельников – М. : Наука 1973. –160 с.
202. Комиссаров К. И. Применение норм гражданского процессуального права [Текст] / К. И. Комиссаров // Проблемы применения норм гражданского процессуального права. – Свердловск : СЮИ, 1976. – С. 5–7
203. Мельников А. А., Кудряшова А. И. Понятие применения норм гражданского процессуального права [Текст] / А.А. Мельников, А. И. Кудряшова // Проблемы применения норм гражданского процессуального права. – Свердловск : СЮИ, 1976. – С. 23–29.
204. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе [Текст] / В. М. Горшенев. – М. : «Юридическая литература», 1972. – 345 с.
205. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения [Текст] / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1962. – 68 с.
206. Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекций [Текст] / С. С. Алексеев. – Свердловск : СЮИ, 1972. – 302 с.
207. Шагиева Р. В. Процессуально-правовые нормы и их реализация в социалистическом обществе [Текст] / Р.В. Шагиева. – Казань : Изд-во Казан. Ун-та, 1986. – 104 с.
208. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України [Текст] / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко.– К. : Юрінком Інтер, 2003.– 544 с.
209. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебное пособие для высших учебных заведений [Текст] / В.Н. Хропанюк // Под ред. В. Г. Стрекоза. – [2-е изд., доп. и испр.]. – М. : Интерстиль, 2000. – 380 с.
210. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности [Текст]: учеб. Пособие / М. Д. Шиндяпина. – М. : Книжный мир, 1998. – 211 с.
211. Мозолин В. П. О гражданском процессуальном правоотношении [Текст] / В. П. Мозолин. // Советское государство и право. – 1955. – № 6. – С. 52.
212. Гурвич М. А. Основные черты гражданского процессуального правоотношения [Текст] / М.А. Гурович // Советское государство и право. – 1972. – № 2. – С. 30 – 32.
213. Теорія держави і права у схемах і визначеннях [Текст] : навч. посібник / О. В. Бабкіна, К. Г. Волинка ; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : МАУП, 2004. – 144 с.

